

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İşletme Anabilim Dalı

Turizm İşletmeciliği Uzmanlığı Bilim Dalı

**TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÜST-ORTA
GELİRLİ ÜLKELER ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ**

Şayan Serap ÖZCAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÜST-ORTA GELİRLİ ÜLKELER
ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ

Şayan Serap ÖZCAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İşletme Anabilim Dalı

Turizm İşletmeciliği Uzmanlığı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında akademik yardımlarıyla bana yol gösteren ve destek olan değerli danıőman hocam Dr. Öğr. Üyesi Onur Koyuncu'ya teőekkürü bir borç bilirim.

Her zaman olduğu gibi bu zorlu süreçte de yanımda oldukları ve bana inandıkları için başta kardeőim Fatma Kaya olmak üzere tüm aileme sonsuz teşekkür ederim.

Bana her türlü desteği veren, bilgi birikimi ve tecrübelerini benimle paylaşan, yanımda olmasıyla her zaman gurur duyduğum ve kendimi şanslı hissettiğim biricik eőim, yol arkadaőım Süleyman Kutalmıő Özcan'a ve varlığıyla beni mutlu eden canım oğluma çok teşekkür ederim.

Bu çalışmayı canım babama, anneme ve biricik eőime ithaf ediyorum.

ÖZET

ÖZCAN, Şayan Serap. *Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Üst-Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

Turizm; istihdam, ödemeler dengesi ve ulaştırma gibi diğer sektörler sağladığı geniş katkılardan dolayı ekonomik kalkınma ve büyümede önemli bir sektör olarak kabul görmektedir. Bu çalışma ile turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik analizlerle incelenmesi ve değişkenler arasındaki sayısal parametrelerin elde edilmesi amaçlanmaktadır. Literatürde turizm-ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaların çoğunlukla zaman serisi analizi gibi tek ülke verisi kullanılarak yapılan analizleri içerdiği görülmektedir. Diğer taraftan, literatürde panel veri analizi kullanan son dönem çalışmalar incelendiğinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin analizlerde aynı anda kullanıldığı görülmektedir. Halbuki turizm faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin incelenmesi aşamasında benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin birlikte değerlendirilmesi, daha tutarlı sonuçlar elde etmek bakımından faydalı olacaktır. Bu sebeple çalışmada kullanılan panel veri analizinde Türkiye ile benzer gelir seviyesine sahip olan üst-orta gelirli ülkelerin verileri kullanılmıştır. Çalışmada yapılan panel eşbütünlük testleri sonucunda, üst-orta gelirli ülke grubu için yapılan analizlerde turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında ve ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve çift yönlü pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Turizm, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi, Eşbütünlük Testi

ABSTRACT

ÖZCAN, Şayan Serap. *Tourism and Economic Growth Relationship: Panel Data Analysis on Upper-Middle-Income Countries*, Master's Thesis, Ankara, 2021.

Tourism is regarded as an important industry in economic development and growth due to its broad contributions to employment, balance of payments and other sectors like transportation. This study aims to examine the relationship between tourism and economic growth using econometric analysis and to obtain numerical relationships between variables. It is common to observe that studies examining the relationship between tourism and economic growth in the literature mostly focus on single country employing methods such as time series analysis. On the other hand, when the recent studies using panel data analysis are examined in the literature, it is seen that developed and developing countries are included simultaneously in the analysis. However, when examining the long-term relationship between tourism activities and economic growth, evaluating countries with similar income levels will be beneficial to obtain more consistent and comparative results. For this reason, this study uses panel data of upper-middle-income developing countries that have similar income levels to Turkey. As a result of the panel cointegration tests conducted for the upper-middle-income emerging country group, the presence of a long-term and two-way positive relationship was detected between tourism income and economic growth as well as between the number of international tourism arrivals and economic growth.

Keywords

Tourism, Economic Growth, Panel Data Analysis, Cointegration Test

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: EKONOMİK BÜYÜME VE TURİZM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI	4
1.1. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI	4
1.2. TURİZM KAVRAMI	5
1.3. TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ	6
1.3.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Etkisi	8
1.3.2. Turizmin Milli Gelire Etkisi.....	8
1.3.3. Turizmin İstihdama Etkisi.....	9
1.3.4. Turizmin Altyapı Yatırımlarına Etkisi	9
1.3.5. Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi	10
1.3.6. Turizmin Diğer Ekonomik Sektörlere Katkısı	10
1.4. DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE TURİZMİN ÖNEMİ	11
1.5. LİTERATÜR TARAMASI	15
1.5.1. Dünyada Yapılan Zaman Serisi Çalışmaları	16
1.5.2. Türkiye Üzerine Yapılan Zaman Serisi Çalışmaları	24
1.5.3. Panel Veri Analizi Uygulayan Çalışmalar	33
1.5.4. Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar	39

2. BÖLÜM: ÜST-ORTA GELİRLİ ÜLKELERDE EKONOMİK BÜYÜME VE TURİZM İLİŞKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ	49
2.1. VERİ SETİ VE DEĞİŞKENLER	50
2.2. YÖNTEM	53
2.2.1. Panel Birim Kök Testleri	54
2.2.2. Panel Eşbütünleşme Testleri	55
2.2.3. Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) Modeli	57
2.3. BULGULAR	58
2.3.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları	58
2.3.2. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları	59
2.3.3. Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) Modeli Sonuçları	62
SONUÇ	65
KAYNAKÇA	68
EK 1. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI	81
EK 2. ÜLKELER İÇİN PDOLS TESTİ SONUÇLARI	83
EK 3. ORJİNALLİK RAPORU	88
EK 4. ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU	89

KISALTMALAR DİZİNİ

- AB:** Arellano-Bond
ABD: Amerika Birleşik Devletleri
ARDL: Autoregressive Distributed Lag
BH: Bayer-Hanck
BIS: Bank for International Settlements
C-MTAR: Consistent Momentum Threshold Autoregressive
C-TAR: Consistent Threshold Autoregressive
CUSUM: Cumulative Sum
DH: Dumitrescu-Hurlin
DL: Dolado-Lütkepohl
DOLS: Dynamic Ordinary Least Squares
EB: Ekonomik Büyüme
ECM: Error Correction Model
EG: Engle-Granger
EGARC-M: Exponential Generalized Autoregressive Conditionally in Mean
EK: Emirmahmutoğlu-Köse
FMOLS: Fully Modified Ordinary Least Squares
GH: Gregory-Hansen
GMM: Generalized Method of Moments
GOÜ: Gelişmekte Olan Ülke
GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HLM: Hadri Lagrange Multiplier
IPS: Im-Pesaran-Shin
KB: Konya-Bootstrap
KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
LLC: Levin-Lin-Chu
LM: Lagrange Multiplier
MTAR: Momentum Threshold Autoregressive
NARDL: Nonlinear Autoregressive Distributed Lag
OECD: Organization for Economic Co-operation and Development
PDOLS: Panel Dynamic Ordinary Least Squares
PVAR: Panel Vector Auto Regression
RALS-LM: Residual Augmented Least Squares Lagrange Multiplier
TAR: Threshold Autoregressive
TG: Turizm Gelirleri

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TVP: Time Varying Parameter

TY: Toda-Yamamoto

UN: United Nations

VAR: Vector Auto Regression

VECM: Vector Error Correction Model

WTTC: World Travel and Tourism Council

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Ükelere göre ziyaretçi sayısı ve turizm geliri	12
Tablo 2: Panel eşbütünleşme analizi uygulayan çalışmalar	43
Tablo 3. Çalışmada kullanılan değişkenler	51
Tablo 4. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler	51
Tablo 5. IPS panel birim kök testi sonuçları	59
Tablo 6. Pedroni panel eşbütünleşme testi sonuçları	60
Tablo 7. Kao panel eşbütünleşme testi sonuçları	60
Tablo 8. Westerlund panel eşbütünleşme testi sonuçları	61
Tablo 9. Panel eşbütünleşme testi toplu sonuçları	61
Tablo 10. Tüm ülke grubu için PDOLS testi sonuçları	62
Tablo 11. Ülke temelli PDOLS testi sonuçları.....	63
Tablo 12. LLC panel birim kök testi sonuçları	81
Tablo 13. Fisher panel birim kök testi sonuçları	81
Tablo 14. HLM panel birim kök testi sonuçları	82
Tablo 15. Breitung panel birim kök testi sonuçları	82
Tablo 16. Arjantin için PDOLS testi sonuçları	83
Tablo 17. Brezilya için PDOLS testi sonuçları	83
Tablo 18. Bulgaristan için PDOLS testi sonuçları	83
Tablo 19. Çin için PDOLS testi sonuçları	84
Tablo 20. Kolombiya için PDOLS testi sonuçları	84
Tablo 21. Endonezya için PDOLS testi sonuçları	84
Tablo 22. Malezya için PDOLS testi sonuçları	85
Tablo 23. Meksika için PDOLS testi sonuçları	85
Tablo 24. Peru için PDOLS testi sonuçları	85
Tablo 25. Rusya için PDOLS testi sonuçları	86
Tablo 26. Güney Afrika için PDOLS testi sonuçları	86
Tablo 27. Tayland için PDOLS testi sonuçları	86
Tablo 28. Türkiye için PDOLS testi sonuçları	87

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Bölgelere göre turizm geliri	13
Şekil 2. Bölgelere göre ziyaretçi sayısı	14
Şekil 3. Ülkelere göre turizm geliri	14
Şekil 4. Ülkelere göre ziyaretçi sayısı	15
Şekil 5. Diğer ülkeler için literatürde uygulanan yöntem sayısı.....	23
Şekil 6. Diğer ülkeler için literatür bulguları	23
Şekil 7. Türkiye için literatürde uygulanan yöntem sayısı.....	32
Şekil 8. Türkiye için literatür bulguları	33
Şekil 9. Panel veri analizi literatüründe uygulanan yöntem sayısı.....	38
Şekil 10. Panel veri analizi literatüründe bulgular.....	39
Şekil 11. Panel eşbütünleşme literatüründe yöntem sayısı.....	47
Şekil 12. Panel eşbütünleşme literatüründe bulgular.....	48
Şekil 13. Literatürde kullanılan değişkenler	50
Şekil 14. Turizm Geliri – GSYH	52
Şekil 15 Ziyaretçi Sayısı – GSYH	53

GİRİŞ

Ülkeler ekonomilerini geliştirmek, daha fazla gelir elde etmek ve refah seviyelerini artırmak isterler. Daha fazla gelir elde edebilmek için ise daha fazla mal veya hizmet üretmek durumundadırlar. Bu bağlamda turizm sektörü, ülkelere gelirlerini artırma yönünde önemli bir fırsat sunabilmektedir.

Turizm, tüm dünyada hızla gelişimini sürdüren bir sektördür. İnsanlar, gelir seviyeleri ve boş zamanları arttıkça gezip görmek, dinlenmek, eğlenmek amacıyla ve sağlık gibi nedenlerle turizm faaliyetine katılırlar. Toplumların eğitim düzeyleri yükselmekte, fakirlik sorun olmaya devam etmekle birlikte dünya ölçeğinde refah giderek artmaktadır. İnsanlar dinlenmeye, gezmeye, yeni yerler görmeye daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Artan bu ihtiyaç, turizm sektörünün gelişmesine katkı sağlamaktadır (İslamoğlu, 2010).

Hizmet sektörünün bir alt kolu olan ve tarım, ulaştırma, perakende gibi birçok sektörü destekleyen turizm sektörü, Türkiye gibi cari açık sorununa sahip, gelişmekte olan ülkelerde kritik öneme sahiptir. Turizm sektörü, beraberinde 54 farklı sektörü de etkileyerek ekonomide azımsanamayacak bir paya sahip olmuştur (AKTOB, 2014). Klasik büyüme modellerinde ekonomik büyümeyi en fazla etkileyen sektörlerin teknoloji yoğun sektörler olduğu savunulmakla birlikte son dönem yapılan analizlerde, teknoloji yoğun olmamasına rağmen turizm sektörünün de ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Sequeira ve Nunes (2008) tarafından yapılan analize göre turizmin yaygın olduğu ülkelerde, diğer ülkelere kıyasla ekonomik büyüme daha yüksek gerçekleşmektedir. Lanza ve Pigliaru (2000) tarafından yapılan çalışmada ise turizmin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, Durbarry (2004) turizmin özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinin büyümesine ivme kazandırdığını ifade etmiştir.

Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi, turizm faaliyetlerinin yaygın olduğu ülkelerde ticarete konu olmayan mal ve hizmetlere yönelik talebin artmasının, o ülke için dış ticaret koşullarını iyileştirmesinden kaynaklanmaktadır. Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin güçlü olduğu ülkelerde, doğal kaynakların (doğal güzellikler, tarihi miras, kültürel çeşitlilik vb.) diğer ülkelere kıyasla fazla olması

nedeniyle oluşan mukayeseli üstünlük ve bunun neticesinde elde edilen turizm gelirleri ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir (Sequeira ve Nunes, 2008).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ), uluslararası turizm talebi, ekonomik büyüme için destekleyici bir faktör olarak görülmektedir ve bu ülkelerde turizm, her geçen gün artmaya devam etmekte ve hızlı bir gelişim göstermektedir. Ayrıca birçok ülke turizmi, döviz ihtiyacını karşılamak ve istihdamı artırmak için desteklemektedir. Böylelikle turizm istihdam, üretim ve ödemeler dengesine sağladığı geniş katkılardan dolayı ekonomik kalkınma ve büyümede önemli bir sektör olarak kabul görmektedir (Gökovalı ve Bahar, 2006). Turizmin doğası gereği emek yoğun bir sektör olması, istihdam yönünden öneminin daha da artmasına sebep olmaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010).

Turizmin ekonominin farklı alanlarına olan tüm bu olumlu etkilerinden dolayı turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin büyüklüğünü tespit etmek politika yapıcılar için önem arz edebilmektedir. Turizm faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin incelenmesi aşamasında benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin birlikte değerlendirilmesinin, daha tutarlı sonuçlar elde etmek bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir. Nitekim sanayileşmiş ve iktisadi olarak gelişimini tamamlamış ülkelerde turizm-büyüme ilişkisinin, sanayi sektörünün payının kayda değer bir seviyede olması nedeniyle, daha zayıf olması beklenebilir. Diğer taraftan sanayileşme aşamasını tamamlayamamış ülkelerde, hizmet sektörünün ve bu sektörün bir alt kolu olan turizmin payı, toplam GSYH içinde dikkat çekici seviyelere ulaşabilmekte, dolayısıyla ekonomik büyüme için kritik bir rol oynayabilmektedir. Dünya Bankası verilerine göre 1995-2018 döneminde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu üst-orta gelirli ülkelerde, turizm gelirleri yıllık ortalama yüzde 18,4 oranında artarken, aynı dönemde gelişmiş ülkelerde artış yüzde 8,5 oranında, dünya genelinde ise yüzde 10,4 oranındadır (Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020).

Ampirik çalışmalarda turizm-büyüme ilişkisine dair elde edilen sonuçlar, bazı ülkelerde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini gösterirken, bazı ülkelerde ise ekonomik büyümenin turizm gelirlerini etkilediğine işaret etmektedir. Diğer taraftan her iki değişkenin birbirini olumlu yönde etkilediğine işaret eden çalışmalar da mevcuttur (Kim vd., 2006; Khalil vd., 2007; Lee ve Chien, 2008). Zaman serisi analizi uygulanan çalışmalarda bu sonuçlar tek bir ülke için elde edilirken, panel veri analizi

uygulanan çalışmalarda ilişkinin yönü incelenen ülke topluluğu için ve her bir ülke için ayrı ayrı tespit edilmektedir.

İki değişken arasındaki ilişkinin tek bir ülke üzerinden incelenmesi ve benzer nitelikteki diğer ülkelerin analize dahil edilmemesi analiz bulgularının genele uygunluğu konusunda tartışmaya açık kalabilmektedir. Diğer taraftan panel veri kullanılan çalışmalardan elde edilen bulgular, daha geniş bir veri tabanına dayanmakta ve genele ilişkin yorumlama yapılabilmesine imkan tanımaktadır. Nitekim son dönemde güvenilir veri tabanlarının zenginleşmesi ile birlikte ampirik çalışmalarda panel veri analizi uygulayan çalışmaların sayısı artış göstermiştir.

Turizm-büyüme ilişkisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada tek bir ülke verisi kullanan zaman serisi analizi yerine Türkiye ile benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin incelemeye dahil edilmesinin ve panel veri analizi uygulanmasının, bu alanda yapılan çalışma sayısının görece azlığı da göz önünde bulundurulduğunda ilgili literatüre daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde ekonomik büyüme ve turizm kavramları özet olarak açıklanmıştır. Turizmin ekonomik büyümeyi hangi kanallardan etkilediği incelenmiştir. Turizmin dünyada ve Türkiye’de gelişimine ilişkin bir takım bilgiler paylaşılmış ve güncel istatistikler yorumlanmıştır. Bu bölümde ayrıca turizm-ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ampirik çalışmalara ilişkin özet bilgiler sunulmuş ve ilgili literatür incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise iki değişken arasındaki ilişki ekonometrik yöntemlerle incelenmiş ve elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular literatürde elde edilen sonuçlar ile karşılaştırılmış ve gelecekte bu alanda yapılacak çalışmalara ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

1. BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE TURİZM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik analizlerle incelendiği bu çalışmanın ilk kısmında, ekonomik büyüme ve turizm kavramlarını tanımlamanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bölümde öncelikle ekonomik büyüme kavramı tanımlanacaktır. İkinci olarak turizm kavramı üzerinde durulacak ve bu konuda birtakım özet bilgiler paylaşılacaktır. Bir sonraki alt bölümde turizmin ekonomik büyümeyi hangi kanallar üzerinden etkilediği kavramsal olarak incelenecektir. Dördüncü alt bölümde, dünyada ve Türkiye’de turizmin mevcut durumu ve gelişimi ile ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır. Son olarak turizm-büyüme literatürü incelenecektir.

1.1. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI

Ülkeler, ekonomik gelişim ve büyümeleri bakımından birbirlerinden farklılaşabilmekte ve genellikle bir ekonomide farklı dönemler için büyüme aynı oranda gerçekleşmemektedir. Bunun yanında ekonomik büyüme, büyümeye katkı sağlayan faktörler bakımından, bireysel ve toplumsal açılardan ülkeden ülkeye farklılaşabilmektedir.

Ekonomik büyüme, reel üretim ile ilişkilidir. Bir ülkedeki üretim düzeyini belirleyen temel faktörler sermaye, işgücü ve teknolojik gelişim olarak sayılabilir (Mankiw, 2002). Büyümeyi belirleyen bu faktörlerde yaşanan artış, reel büyümeye artış şeklinde etki edebilmektedir. Diğer taraftan ekonomik büyüme, toplumsal refah düzeyi ile de ilişkilendirilmektedir. Nitekim, bir gelişmişlik göstergesi olarak kullanılan kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) düzeyi toplumsal refah düzeyini ölçümleyen çalışmalarda sıklıkla yer alabilmektedir.

Ekonomik büyümenin hesaplanmasında kullanılan GSYH’nin tahmininde üretim, harcama ve gelir üzere temel olarak üç yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden ilki olan üretim yöntemiyle GSYH hesaplanmasında, aralarında turizm sektörünün de bulunduğu ve ülke ekonomisine üretim sürecinde katkı sağlayan tüm sektörlerle ait veriler

kullanılmaktadır. Üretim yöntemiyle GSYH, bir ekonomide yerleşik olan üretici birimlerin belli bir dönemde ekonomik faaliyetleri sonucu yaratmış oldukları tüm mal ve hizmetlerin değerleri toplamından bu mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan girdiler toplamının düşülmesi sonucu elde edilen değer olarak tanımlanmaktadır (TÜİK, 2019). Ülkelerin istatistik kurumları tarafından derlenen ve sektörel verilerin kullanılmasıyla elde edilen üretim yöntemiyle GSYH verisinin, fiyat etkisinden arındırılmasıyla reel GSYH değeri bulunur. Reel GSYH’da meydana gelen yıllık büyüme oranı ise ekonomik büyüme olarak ifade edilir.

1.2. TURİZM KAVRAMI

Turizm kavramı zaman içinde değişik açılardan incelenmeye başlanmıştır. Joseph Stander, 1884 yılında Avusturya’da gerçekleştirilen bir toplantıda turizmi ekonomik bir faaliyet olarak değerlendirmiştir (Toskay, 1983). Leiper (1979) ise turizmi, kişilerin isteğe bağlı olarak bir veya daha fazla gece için normal ikamet yerlerinden farklı bir yerde, geçici olarak kalmalarını içeren sistem olarak tanımlar. Sistemin unsurları ise turistler, üretim bölgeleri, geçiş yolları, varış bölgeleri ve turizm endüstrisidir (Leiper, 1979).

Turizm bugün doğrudan ya da dolaylı olarak bir milyardan fazla kişiyi ilgilendirmekte ve ülkeler için ekonominin önemli sektörlerinden biri haline gelmiş bulunmaktadır. Burkart ve Medlik’in (1981) tanımına göre turizm; insanların sürekli ikamet ettikleri, devamlı olarak ihtiyaçlarını giderdikleri, çalıştıkları yerlerden farklı bir yerlere seyahat etmeleri ve genellikle buralardaki turizm işletmelerinin ürettiği turistik ürünleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür (Akkılıç, 2003).

Turizmin literatürde birçok farklı yazar ve kurum tarafından tanımlandığı görülmektedir. Yağcı’ya (2007) göre turizm; insanların, maddi olmayan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, kendi arzu ve istekleriyle, geçici yer değiştirmelerinin yarattığı sosyal ve ekonomik olaydır. Turizm sektörü yiyecek-içecek, seyahat, konaklama, rekreasyon işletmelerinin gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerden oluşmaktadır. Bu faaliyetler bir turistik mal ve hizmetin üretilmesinden pazarlanmasına ve katma değer yaratılmasına kadarki tüm süreçleri kapsamaktadır. Turizm sektörü yalnızca kendi faaliyet alanlarını değil

bağlantı içinde olduğu diğer sektörlerdeki işletmeleri de doğrudan ve dolaylı bir şekilde etkilemektedir (Arabacı, 2018).

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'ne göre bir ülke açısından turizm üç ayrı şekilde gerçekleşebilmektedir (UN, 2010):

- Bir ülkedeki yerleşik kişilerin kendi ülkeleri içinde gerçekleştirdikleri seyahatler (*domestic tourism*).
- Yabancıların ülkeye yapmış oldukları seyahatler (*inbound tourism*).
- Bir ülkedeki yerleşik kişilerin başka ülkelere gerçekleştirdikleri seyahatler (*outbound tourism*).

Yurtiçi turizme katılanlar ve ülkeye yurtdışından gelen turistler, öncelikle ülke içinde konaklama endüstrisine olan talebi ortaya çıkarmaktadır. Gelişmiş ülkelerde, tatil amaçlı yurtiçi turizme katılanların sayısı, dış turizmden daha fazladır. Gelişmekte olan ülkelerde ise yurtdışından tatil amaçlı gelen turistlerin sayısı daha fazladır (Hacıoğlu, 2014).

1.3. TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ

Sektörel anlamda kabul gördüğü ilk günden bu yana turizm; teknolojiye ve ulaşımında yaşanan gelişmelerin, harcanabilir gelirdeki değişimlerin ve insanların boş zamanlarındaki artışların da etkileri ile çok hızlı şekilde büyümüştür. Devamlı büyüyen ve gelişen bir sektör olması, ülkelerin vatandaşlarını turizmin üreticisi ya da tüketicisi olmaları yönünde teşvik etmektedir (Kandır vd., 2007). Nitekim ülkelerin bu davranışlarının sebebi olarak turizmin ülkelere sağladığı ekonomik katkılar gösterilebilir.

Dünyanın birçok ülkesinde ekonomiye doğrudan ve dolaylı olarak katkı sağlayan turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemli bir ekonomik faaliyettir. Birçok gelişmekte olan ülkede uluslararası turizm, ekonomik büyüme için önemli bir kaynak olarak görülmektedir (Brohman, 1996). Bacasız sanayi olarak da adlandırılan turizm sektörü, hizmet sektörü kapsamında olmakla birlikte, ekonominin diğer sektörleri ile de arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bir başka deyişle turizm sektörü ulaşım, ticaret, toptan satış, tarım, imalat, sanat ve diğer hizmet sektörleriyle etkileşim içindedir (Proença ve Soukiazı, 2008).

Ünlüöner ve diğerklerine göre (2011) turizmde dışa bağımlılık daha azdır; çünkü turizm, ülkelerin doğal, kültürel, coğrafi ve tarihi kaynakları ile ilişkili olup, aynı zamanda emek yoğun bir sektördür ve bu sebeple de diğerk sektörlere nazaran makineleşmeye ihtiyaç daha azdır. Diğerk taraftan turizm sektörü sürekli yenilen, değışen ve gelişen dinamik bir sektör olması nedeniyle bazı riskler içerebilmektedir. Talebin sürekli değışmesi, sektörün kendini yenilemesi ve değışimlere ayak uydurmasını gerektirir (Ünlüöner vd., 2011).

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından birisi de ihracattır. İhracata dayalı büyüme, diğerk bir ifade ile dışa dönük büyüme, gelişmekte olan birçok ülkenin arzu ettiğı bir büyüme modeli olarak gösterilebilir. Bunun sebebi olarak gelişmekte olan ülkelerde yetersiz iç talep miktarı, yabancı para gelirlerindeki artışın ödemeler dengesini olumlu etkilemesi ve elde edilen yabancı para kaynaklarla yurtdışından sermaye ve yatırım malı alınmasının sağlanması gibi faktörler sayılabilir (Brohman, 1996). Yamak ve diğerkleri (2012) turizmin, ödemeler bilançosunda görünmeyen bir ihracat kalemi etkisi yarattığını, bunun da milli gelirdede bir artışa, dolayısıyla da ülke kalkınmasına katkı sağladığını vurgulamaktadırlar. Başka bir ifadeyle yabancı turistlerin diğerk ülkelerde yaptıkları harcamalar, tıpkı ihracattaki gibi, o ülkeye döviz girdisi sağlar. Turistlere sunulan hizmetten ve satılan mallardan elde edilen her türlü gelir ek ihracat kabul edilir (Bahar, 2006). Bu sebeple turizm, ülkelere sağladığı döviz gelirleri ile dış ticaret açıklarının giderilmesi ve bütçe açığının finansmanına olan katkısı açısından da büyük öneme sahiptir.

Bir ülkeye gelen yabancı turist, o ülkedeki mal ve hizmete olan talebi artırabilmektedir. Gidilen ülke, artan talebi kendi kaynaklarını kullanarak karşılayabiliyorsa turistlerin tüm harcamaları o ülkede kalabilecektir. Ülkenin turizmden elde ettiğı döviz, turizm talebini karşılamak için ithalata ödediğı dövizden fazla ise, turizm ödemeler dengesini olumlu etkiler. Bu nedenle uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeye pozitif katkı sağlayacağı kabul edilmektedir (Bahar, 2006). Fakat ülke yeterli kaynağına sahip değılse ya da yeterli üretimi yapamıyorsa ithalata yönelecek, bu da turizmden elde edilen gelirin başka ülkelere aktarılmasına sebep olabilecektir.

Kısaca özetlemek gerekirse turizmin ödemeler dengesine, gelire, istihdama, ulaşım ve altyapının gelişmesine ve bölgesel gelir dağılımında dengesizliğin azaltılmasına olumlu anlamda katkıları söz konusudur. Turizm her ne kadar ekonomik anlamda olumlu katkılar

sağlıyor olsa da bir yandan da dışsal faktörlerin etkisine maruz kalmaktadır. Örneğin ülkelerde ekonomik ve siyasal anlamda gerçekleşen krizler, savaşlar ya da terör olayları, doğal afetler ya da salgın hastalıklar bu negatif etkilerden yalnızca birkaçıdır (Arabacı, 2018).

1.3.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Etkisi

Uluslararası ticaret bir ülkenin ekonomisinin gelişmesine katkısı bakımından önemli faaliyet alanlarından birisi olarak sayılabilir. Uluslararası turizmde yaşanan gelişmeler ve artışlar uluslararası ticareti de etkilemektedir (Bahar ve Baldemir, 2008). Turizm faaliyeti gerçekleştiren ülke ekonomileri döviz girdisi elde etmektedir. Döviz girdileri söz konusu ekonomilerin döviz gelirlerinin artması anlamına gelmektedir. Bu durum ödemeler dengesine pozitif katkı sağlamaktadır (Arabacı, 2018). Turizm sayesinde ülkelere gelen turistlerin yaptığı harcamalar ekonomik anlamda ihracatın bir benzeri olarak düşünülebilir. Turizm mal ve hizmet ihracatlarının gibi bir ihracat türü olmasa da ekonomik etkiler bakımından etkileri benzerdir (Künü vd., 2015).

Turizm sektörü yatırımların artırılmasını gerekli kılabilir. Fakat özellikle sabit maliyetlerin yüksekliği bu yatırımların finansal anlamda problemle karşılaşacağını gösterebilir. Bu nedenle yabancı sermayelerin yatırımlara finansal destek sağlaması konusu gündeme gelir. Yabancı yatırımlar yalnızca mali anlamda değil yönetimde yeni yöntemlerin geliştirilmesi veya dış pazar imkânlarının artırılması gibi kolaylıkları da beraberinde getirebilir (Şahbaz ve Mızırak, 2017).

1.3.2. Turizmin Milli Gelire Etkisi

Uluslararası düzeyde gerçekleştirilen turizm faaliyetleri ile uluslararası ticari faaliyetler yakın ilişki içinde olabilmektedir. Ticari seyahatler uluslararası turizm faaliyetlerine önemli katkı sağlamaktadır (Bahar ve Baldemir, 2008). Ekonomik anlamda gelişmenin öncü etkenlerinden biri olan turizm gelirleri, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda ekonomik anlamda çeşitlilik sağlamaktadır (Aydın vd., 2015). İnsanların turizm konusunda ihtiyaçlarının artması ile turizm sektörü açısından daha çok mal ve hizmet üretilmesi gerekmektedir. Bunun yanında yatırımlar artar, üretimde ve bu sayede milli gelirdede artışlar yaşanmaktadır (Dilber, 2007). Turizm gelirlerinin artırılması ile turizm sektörünün ekonomiye olan katkısından daha çok faydalanılabilmektedir.

1.3.3. Turizmin İstihdama Etkisi

Ekonomide istihdam yaratma konusunda öncü sektörlerden biri şüphesiz turizm sektörüdür (Kandır vd., 2007). Emek yoğun bir sektör olan turizmin iş imkânı oluşturma kapasitesinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Turizm sektörünün gelişmesi, turizm işletmelerinde istihdam edilen nüfusun ekonomik olarak aktif kısmı ile doğrudan turizm işletmelerinde istihdam edilmeyen ancak ekonomik hayatta kalma oranı büyük ölçüde turizme bağlı işletmelerde çalışan insanlar için gelir artışı sağlar (Dritsakis, 2004). Bir ülke ekonomik anlamda büyüme ve kalkınmayı amaçlarken bunu refah seviyesinin artırılması için istemektedir. Refah ise ülke vatandaşlarının işsizliğinin giderilmesi ve onlara iş imkânları yaratılması ile sağlanmaktadır. Turizm sektörünün istihdam potansiyeli sayesinde ülkeler açık, gizli ya da yüksek işsizlik sorunlarının üstesinden gelmektedir (Bozgeyik ve Yoloğlu 2015).

1.3.4. Turizmin Altyapı Yatırımlarına Etkisi

İnsanların turizm konusunda ihtiyaçlarının artması ile turizm sektörü açısından daha çok mal ve hizmet üretilmesi gerekmektedir. Bu da altyapı yatırımlarının artması anlamına gelmektedir (Dilber, 2007).

Ulusal ekonominin turizmden yararlanma kapasitesi, turistlerin ihtiyaç duyduğu hizmetleri (konaklama, yemek, ulaşım, eğlence ve güvenlik) sunma kapasitesine ek olarak, gerekli altyapıyı geliştirmek için yatırımın bulunmasına bağlıdır (Proença ve Sokiazis, 2008). Dolayısı ile turizm, yeni altyapı yatırımlarını teşvik etmede önemli bir rol oynamaktadır (Tang ve Abosedra, 2014).

Bir yandan, bir hükümetin turizm büyümesini teşvik etmek için bir bölgede yeni yollar ve havaalanları inşa etme kararının belirli dağıtım etkileri olacaktır (o bölgedeki işgücü kazançlarını artırmak, gelişmelere yakın mülk değerlerini artırmak veya o bölgede iş yapan turizm firmalarının maliyetlerini azaltmak gibi). Öte yandan, bu tür altyapı yatırımları, daha yüksek gelir seviyeleri, daha fazla döviz, daha fazla ve daha yüksek ücretli işler, çarpan etkileri ve vatandaşlara tahakkuk eden diğer faydaları tetikleyerek artan turizm hacimleriyle o ülkenin genel sosyal refahını artırmaktadır (Eadington ve Redman, 1991).

1.3.5. Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi

Bölgesel kalkınma her bölgede eşit derecede gerçekleşmemekle birlikte bu durumda ortaya bölgesel dengesizlikler ortaya çıkmaktadır. Bölgesel dengesizliklerin üstesinden gelmek üzere geri kalan bölgelerin hayat standartlarının yükseltilmesi gerekmekte ve bu nedenle de bölgesel kalkınma politikaları gerçekleştirilmektedir. Bu politikalar söz konusu bölgelerde yaşayan bireyleri daha üretken hale getirirken bir yandan da eğitim ve öğretimde de seviyenin yükselmesini sağlamaktadır (Künü vd., 2015).

Dünyada birçok ülke bölgesel kalkınmayı sağlamak ve sürdürmek amacıyla turizm faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Turizm önce bölgesel kalkınmayı dolayısıyla da ekonomik kalkınmayı etkileyebilecek potansiyelde bir sektördür (Künü vd., 2015). Turizm sektörü bölgelerin gelişmişlik düzeylerini dengede tutma ve dolayısı ile gelişmişlik düzeyleri farkını ortadan kaldırma bakımından önemli bir sektördür (Kandır vd., 2007).

1.3.6. Turizmin Diğer Ekonomik Sektörlere Katkısı

Turizm diğer birçok sektörle doğrudan veya dolaylı etkileşim halindedir ve söz konusu sektörlerle ekonomik anlamda katkılar sağlamaktadır (Arabacı, 2018). Özellikle ulaşım, ticaret, tarım ve inşaat gibi farklı sektörlerin gelişiminde önemli bir rol üstlenmektedir (Dilber, 2007).

Turizm faaliyetleri gerçekleştiren ekonomilerde şelale etkisi söz konusudur. Bu etki ülkeye turizm amaçlı gelen ziyaretçilerin çeşitli mal ya da hizmetlere para harcaması anlamına gelmektedir. Örneğin restoranlara, otellere ya da taksilere harcanan paralar ve bunun gibi diğer harcamalar ekonominin diğer alanlarına da yayılmaktadır. Sektörlerin karşılıklı ilişkisi yapısal bağıllık olarak değerlendirilir ve bir sektörün ekonomik gelişmeye katkısını ifade etmektedir (Şen ve Şit, 2015).

Turizmin söz konusu sektörlerle yaptığı etkiler sayesinde bu alanlarda yeni girişimler yaşanmaktadır. Bu da bir yandan yerel mal ve hizmetlere olan talebi artırırken diğer yandan da işgücü potansiyelinin yükseltmektedir. Turizm ekonomik büyümeyi sağlamakta, refah seviyesini artırmaktadır (Baykul ve Maden, 2017).

1.4. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE TURİZMİN ÖNEMİ

Günümüzde turizm sektörü ülkelere döviz girdisi sağlamakta, bölgeler arası ekonomik dengesizlikleri düzenlemekte, istihdam olanağı yaratmakta ve dolayısı ile işsizlik seviyelerini düşürmektedir. Ayrıca turizmin milli geliri artırıcı bir etkisi de söz konusudur. Bu faydalar yüksek dış ticaret açığına sahip ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda kritik bir önem taşımaktadır (Kandır vd., 2007).

Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi (WTTC) verilerine göre 2019 yılında turizm sektörü dünya GSYH'sına 8,9 trilyon dolarlık bir katkı sağlamıştır. Bu tutar toplam dünya GSYH'sının yüzde 10,3'ü gibi önemli bir orana denk gelmektedir. Aynı dönemde turizm sektörü yaklaşık 330 milyon kişiye istihdam sağlamıştır ki bu sayı dünya genelinde her 10 kişiden birisinin turizm sektöründe çalıştığını göstermektedir. WTTC'nin açıkladığı verilere göre 2019 yılında yapılan sermaye yatırımlarının yüzde 4,3'ü turizm kaynaklı gerçekleşmiştir (WTTC, 2020). Ülkeler bu büyük pastadan olabildiğince yüksek pay almak istemektedir. Türkiye açısından bakıldığında turizm sektörü diğer gelişmekte olan bazı ülkelerde olduğu gibi önem arz etmektedir. Turizm, ödemeler dengesindeki açılarını giderilmesi ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından ülkemiz ekonomisi için kritik bir yere sahiptir (Şahbaz ve Mızrak, 2017). 1980 yılında 102 milyar ABD doları olan uluslararası turizm gelirlerinden Türkiye'nin aldığı pay sadece 326 milyon ABD dolarıdır. Bu rakam Dünya Bankası verilerine göre 1995 yılında 5 milyar dolara, 2005 yılında 21 milyar dolara ve 2015 yılında 36 milyar dolara, 2018 yılında ise 37 milyar dolara yükselmiştir.

Türkiye'de özellikle 1980'lerden sonra yasalarla turizmin çerçevesi belirlenmiş ve ülkemizde turizm sektörü açısından önemli değişimler yaşanmıştır. 1980'lerden önceki dönemlerde turizm sektöründe ülkemizi ziyaret eden turist sayısı yaklaşık 1 milyon 300 bin kişi civarındaydı ve ülkemizde 56 000 yatak civarında bir konaklama kapasitesi söz konusuydu. Yine o dönemlerde turizmin toplam sabit yatırımlarda % 1'den daha düşük payı vardı ve GSYH'deki payı ise yalnızca % 0,8 idi. Türkiye bu dönemden sonra 1980-2000 yılları arasında turizme toplamda 31,4 milyar dolar harcamıştır. Bu da turizmin GSMH'deki payının artmasını sağlamıştır. 2000'li yıllardan sonra da bu yatırımlar daha da çoğalmıştır ve şu anda turizm, Türkiye'nin ekonomik anlamda büyüme ve kalkınmasında rol oynayan önemli sektörlerden birisi haline gelmiştir (Bilgiçli ve

Altınkaynak, 2016). Turizm sektörü, beraberinde 54 farklı sektörü de etkileyerek ekonomide azımsanamayacak bir paya sahip olmuştur (AKTOB, 2014).

Dünyada ve Türkiye’de turizmin mevcut durumu ve tarihsel gelişimi, Dünya Bankasından elde edilen verilerle incelenmiş ve değerlendirmeler aşağıda paylaşılmıştır. Öncelikle dünya genelinde turizmden en çok pay alan ülkelere ilişkin bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir. Tabloda 2018 yılında dünya üzerinde en çok ziyaret edilen ilk 15 ülke bulunmaktadır. Listeye göre Fransa 2018 yılında 89.3 milyon turist olarak birinci sıraya yerleşmiştir. Onu 82.8 milyon turist sayısı ile İspanya takip etmiştir. ABD 79.7 milyon turist ile üçüncü sırada, Çin 62.9 milyon turist ile dördüncü sırada, İtalya 61.6 milyon turist ile beşinci sıradadır. Türkiye 45.8 milyon turist sayısı ile en çok ziyaret edilen altıncı ülke konumundadır. Tablo incelendiğinde ziyaretçi başına düşen turizm geliri miktarının 3,212 dolarla ABD’de olduğu görülmektedir. Türkiye’de ise ziyaretçi başına düşen turizm geliri 811 dolar seviyesindedir.

Tablo 1: Ülkelere göre ziyaretçi sayısı ve turizm geliri

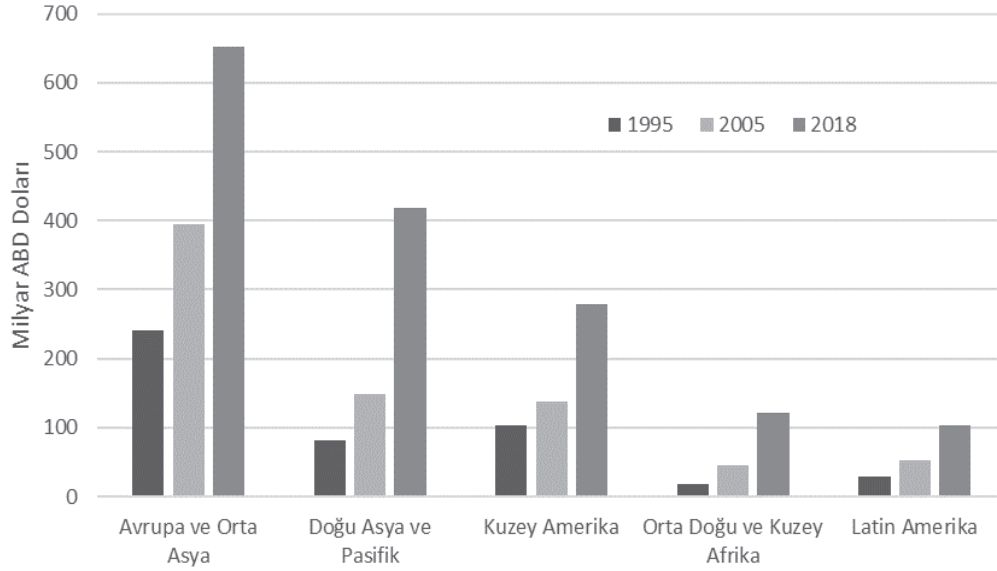
Ülke	Ziyaretçi Sayısı (Milyon Kişi)	Turizm Geliri (Milyar \$)	Turizm Geliri / Ziyaretçi Sayısı (\$)
Fransa	89.3	73.1	819
İspanya	82.8	81.3	982
ABD	79.7	256.1	3212
Çin	62.9	40.4	642
İtalya	61.6	51.6	838
Türkiye	45.8	37.1	811
Meksika	41.3	23.8	576
Almanya	38.9	60.3	1550
Tayland	38.2	65.2	1709
İngiltere	36.3	48.5	1336
Japonya	31.2	45.3	1452
Avusturya	30.8	25.4	825
Yunanistan	30.1	21.6	717
Hong Kong	29.3	41.9	1431
Malezya	25.8	21.8	843

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020

Bölgeler bazında turizm geliri ve ziyaretçi sayısına ilişkin veriler yıllar itibarıyla aşağıda paylaşılmaktadır. Dünya Bankası’ndan alınan veriler ile oluşturulan Şekil 1’de görüldüğü üzere 2018 yılı itibarıyla en çok turizm geliri elde eden bölge Avrupa ve Orta Asya

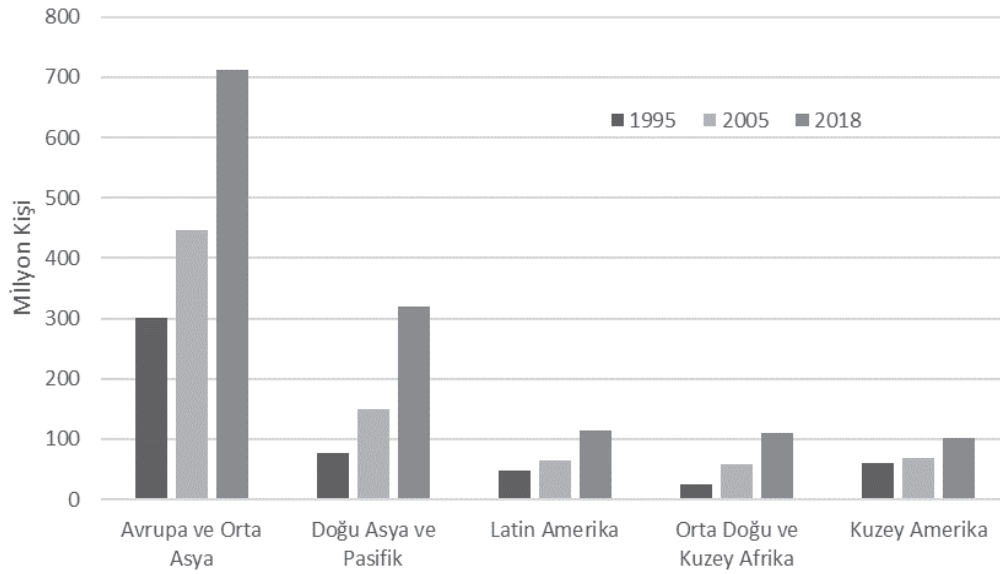
ülkeleridir. İkinci olarak Doğu Asya ve Pasifik, üçüncü olarak ise Kuzey Amerika bölgesidir. Yıllar itibarıyla Doğu Asya ve Pasifik bölgesinde yaşanan artış dikkat çekici seviyelerde gerçekleşmiştir.

Şekil 1: Bölgelere göre turizm geliri

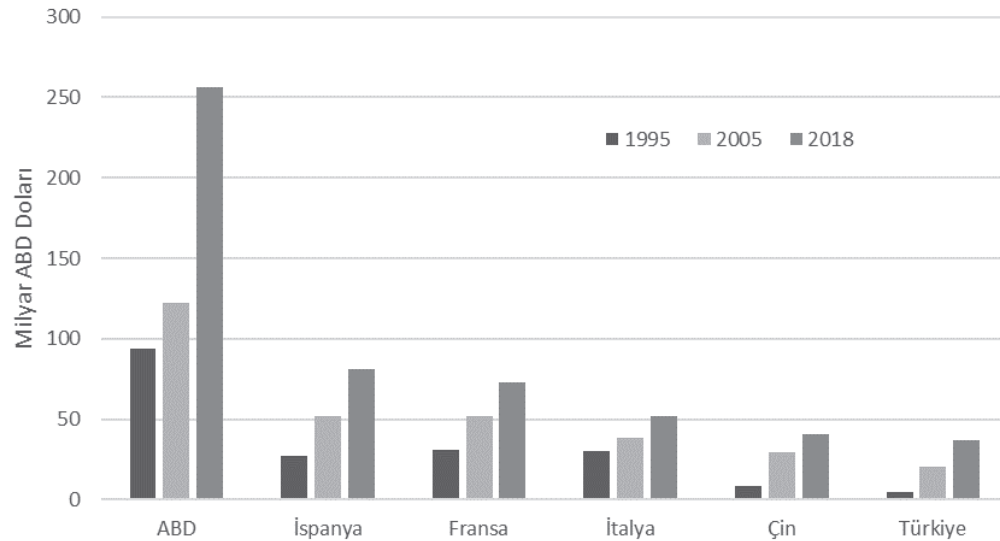
Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020

Bölgeler bazında ziyaretçi sayıları incelendiğinde en çok ziyaret edilen bölgenin 2018 yılı itibarıyla Avrupa ve Orta Asya olduğu görülmektedir (Şekil 2). İkinci sırada Doğu Asya ve Pasifik bölgesi yer almaktadır. Ziyaretçi sayısı bakımından üçüncü sırada ise Latin Amerika bölgesi bulunmaktadır. Her iki şekil incelendiğinde Kuzey Amerika bölgesinin gelir sıralamasında üçüncü olmasına rağmen ziyaretçi sayısı bakımından beşinci sırada bulunduğu görülmektedir. Bu durumun en büyük nedeni özellikle ABD’de ziyaretçi başına düşen turizm geliri seviyesinin çok yüksek olmasıdır.

Şekil 2: Bölgelere göre ziyaretçi sayısı

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020

En çok ziyaretçi alan ilk altı ülkenin turizm gelirleri yıllar itibarıyla incelendiğinde özellikle ABD'nin turizm gelirlerindeki artış dikkat çekici seviyelerdedir (Şekil 3). İncelenen ülkelerin genel olarak turizm gelirlerinde ciddi artışlar yaşanırken en yavaş artış İtalya'da gerçekleşmiştir.

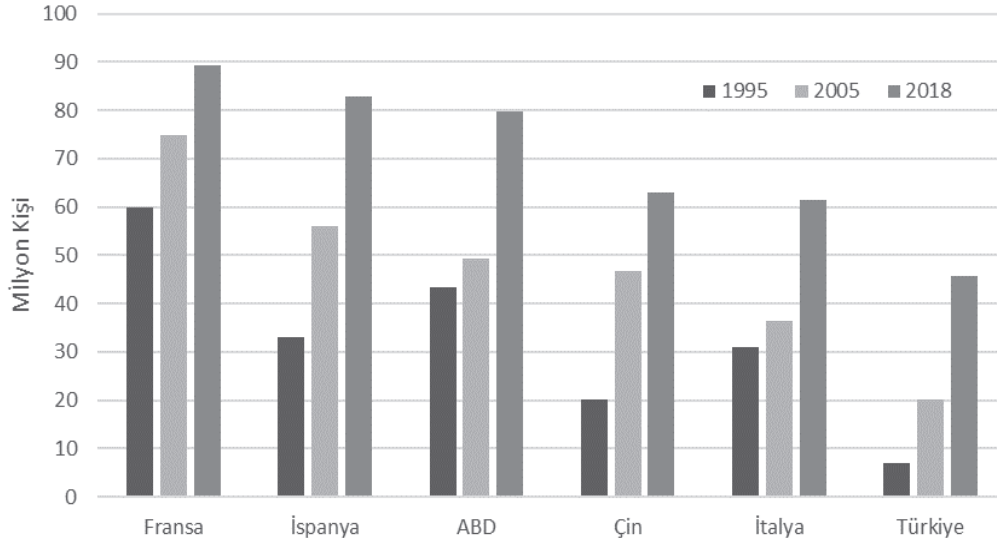
Şekil 3: Ünelere göre turizm geliri

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020

İlk altı ülkenin ziyaretçi sayıları yıllar itibarıyla incelendiğinde ise 2018 yılı itibarıyla ziyaretçi sayısı Fransa, İspanya ve ABD için birbirine yakın seviyelerde gerçekleşmiştir

(Şekil 4). Diğer taraftan Türkiye’de ziyaretçi sayısında yaşanan artış dikkat çekici bir seviyededir.

Şekil 4: Ülkelere göre ziyaretçi sayısı

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2020

Küresel ekonomide oldukça önemli bir yere sahip olan turizm sektörü birçok ülke ekonomisi için kritik bir rol oynamaktadır. Dünya Bankası verilerine göre 2018 yılı itibarıyla küresel çapta üretilen 86 trilyon dolarlık katma değer, 1,6 trilyon dolarlık kısmı turizm gelirlerinden sağlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında turizm sektörünün ekonomik büyüme ile ilişkisi araştırmacılar tarafından sıklıkla sorgulanırken, bu çalışmalara ilişkin bulgular ve bazı özet bilgiler bir sonraki bölümde verilmiştir.

1.5. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini ele alan birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar değerlendirdikleri ülkeler bakımından, kullandıkları analiz yöntemleri bakımından ya da ele aldıkları değişkenler bakımından farklılaşmaktadır. Çalışma kapsamında dünyada ve Türkiye’de yapılmış olan çalışmaların içerikleri detaylı olarak ele alınmış ve sonuçları değerlendirilmiştir. Ayrıca bu çalışmada uygulanan panel veri analizini ve panel eşbütünleşme testini uygulayan çalışmalar ayrı ayrı incelenmiştir.

1.5.1. Dünyada Yapılan Zaman Serisi Çalışmaları

Türkiye haricindeki çeşitli ülkeleri ele alan ve zaman serisi analizlerinin kullanıldığı çalışmalar bu alt bölümde paylaşılmıştır. Bu çalışmalarda çoğunlukla Granger nedensellik testi, VAR modeli ve Johansen eşbütünleşme testinin kullanıldığı görülmüştür.

Balaguer ve Jorda (2002), İspanya'nın 1975:1Ç-1997:1Ç dönemini turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre, İspanya'daki ekonomik büyüme uluslararası turizmin genişlemesine duyarlıdır.

Dritsakis (2004) 1960:1Ç-2000:4Ç dönemi için Yunanistan'ı konu edindiği çalışmasında, reel efektif döviz kuru, uluslararası turizm kazançları ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini uygulamıştır. Sonuçlara göre, uluslararası turizm kazançları ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Durberry (2004), Mauritius'un 1952-1999 zaman aralığını fiziki sermaye, insan sermayesi, turist başına turizm geliri, reel şeker ihracatı, mamul mal ihracatı ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve Engle-Yoo testini kullanarak değerlendirmiştir. Sonuçlar, turizmin ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermiştir.

Oh (2005) yaptığı çalışmada, Güney Kore'nin 1975:1Ç-2001:1Ç dönemini değerlendirmiştir. Turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak VAR modeli ve Granger nedensellik testini uygulamıştır. Sonuçlara göre, turizm kaynaklı ekonomik büyüme hipotezi Kore ekonomisinde yer almamaktadır.

Kim vd. (2006) yaptıkları çalışmada, Tayvan'ın 1971:1Ç-2003:2Ç dönemini gelen turist sayısı ve GSYH büyüme oranı değişkenleri ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre, turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi vardır ve ayrıca iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Khalil vd. (2007), Pakistan'ın 1960-2005 dönemini değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik testi ve Engle-Granger (EG) eşbütünleşme testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizmin kısa vadede büyümeye etkisini ve ekonomik büyüme ile turizm büyümesi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Lee ve Chien (2008), Tayvan'ı 1959-2003 zaman aralığı için değerlendirmek üzere uluslararası turizm gelirleri, uluslararası turist sayısı, reel döviz kuru ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizm geliri ve turist sayısı ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Chen ve Chiou-Wei (2009) yaptıkları çalışmada, Tayvan ve Güney Kore'nin 1975:1Ç–2007:1Ç dönemini turizm gelirleri, reel GSYH ve reel döviz kurları değişkenleri ile Johansen eşbütünleşme testi ve EGARCH-M modelini kullanarak değerlendirmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, Tayvan'da turizm kaynaklı ekonomik büyüme hipotezi desteklenmiştir ve Güney Kore'de turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.

Cortes-Jimenez ve Pulina (2010), İspanya'nın 1964–2000 dönemini ve İtalya'nın 1954–2000 dönemini değerlendirmek amacıyla turizm gelirleri ve kişi başı GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar, her iki ekonomi için de turizmin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu göstermiştir.

Kreishan (2010), Ürdün'ün 1970-2009 dönemini değerlendirmek üzere yaptığı çalışmasında turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulamıştır. Sonuçlara göre, uzun vadede turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki ve turizm kazançlarından ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Payne ve Mervar (2010), Hırvatistan'ın 2000:1Ç-2008:3Ç dönemini değerlendirmek amacıyla fiyat, turizm gelirleri, reel efektif döviz kuru ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar, uzun dönemde GSYH'den uluslararası turizm gelirlerine pozitif tek yönlü nedensellik ve

GSYH'den reel efektif döviz kuruna pozitif tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Belloumi (2010) Tunus'u 1970-2007 dönemi için değerlendirmeyi amaçladığı çalışmada, uluslararası turizm gelirleri, reel efektif döviz kuru ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmıştır. Sonuçlar, turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu ayrıca turizm gelirin GSYH büyümesi üzerinde tek yönlü olumlu bir etkisi olduğunu göstermiştir.

Akinboade ve Braimoh (2010) yaptıkları çalışmada, Güney Afrika'yı 1980-2005 zaman aralığı dahilinde değerlendirmek üzere uluslararası turizm kazançları, reel efektif döviz kuru, ihracat ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlar, kısa ve uzun vadede uluslararası turizm kazançlarından GSYH'ye uzanan tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Brida ve Risso (2010), İtalya'nın Güney Tirol bölgesini 1980-2006 dönemi için değerlendirmeyi amaçlamış ve bu amaçla turist sayısı, nispi fiyatlar ve GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, Güney Tirol'de turizm uzun vadeli ekonomik büyümeyi güçlendirmekte ancak ekonomik büyüme turizmi güçlendirmemektedir.

Katırcıoğlu (2010), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni 1997-2007 dönemi için değerlendirmeyi amaçladığı çalışmada uluslararası turist sayısı, toplam öğrenci sayısı, reel döviz kurları ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile ARDL modeli ve Granger nedensellik testini kullanmıştır. Bu çalışmada turizme ek olarak yükseköğrenimin de büyüme ile ilişkisi incelenmiştir. Sonuçlar, uluslararası turizm ile ekonomik büyüme arasında ve yükseköğrenim ile ekonomik büyüme arasında Kuzey Kıbrıs için uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Mishra vd. (2011) yaptıkları çalışmada, Hindistan'ı 1978-2009 dönemi için değerlendirmişlerdir. Bu amaçla döviz kazançları, yabancı turist sayısı ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlar, değişkenler arasında eşbütünleşme olduğuna işaret etmektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi vardır ancak değişkenler arasında kısa süreli nedensellik yoktur. Uzun vadede turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Lorde vd. (2011), 1974-2004 zaman aralığı için Barbados'u değerlendirdikleri çalışmada turizm gelirleri, reel GSYH ve kişi başı reel GSYH değişkenleri ile Johansen eşbütünleşme testi, VECM (vektör hata düzeltme modeli) ve varyans ayrıştırma testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizm faaliyeti ile ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli bir ilişkiyi doğrulamıştır.

Çağlayan vd. (2012) yaptıkları çalışmada, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni 1977-2008 dönemi için değerlendirmiş, bu amaçla turizm gelirleri ve kişi başı GSMH değişkenleri yardımı ile TY nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Tang ve Abosedra (2012), Lübnan'ın 1995-2010 dönemini değerlendirmek üzere turist sayısı ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik testi ve ARDL eşbütünleşme testini kullanmışlardır. Çalışmada turizm kaynaklı büyüme hipotezinin Lübnan için geçerliliği doğrulanmıştır.

Bouzahzah ve Menyari (2013), Fas ve Tunus'un 1980-2010 dönemini değerlendirmek amacıyla yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri, reel efektif döviz kuru ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Sonuçlara göre, uzun vadede ekonomik büyümeden uluslararası turizm gelirlerine güçlü tek yönlü bir etki vardır.

Ghartey (2013) 1963-2008 döneminde Jamaika'yı değerlendirmeyi amaçladığı çalışmada, tüketici fiyat endeksi, turist sayısı, reel turizm harcamaları, döviz kuru ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada aynı zamanda yapısal değişiklikler, kasırgalar ve reel döviz kurunun da turizm ve büyüme ile ilişkisi değerlendirilmiştir. Sonuçlara göre, kısa ve uzun vadede, turizmdeki artış (turist sayısı ve turizm harcamaları) ekonomik büyümede genişlemeye neden olurken, turist sayısı daha güçlü sonuçlar vermektedir.

Corrie vd. (2013) yaptıkları çalışmada, 2000:3Ç-2010:2Ç dönemi için Avustralya'yı değerlendirmek üzere turizm harcamaları ve GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında, turizme dayalı içsel büyümenin olası varlığını gösteren bir nedensel ilişki olduğunu ve gıda harcamalarının (özellikle restoran, kafe ve paket servis harcamaları) turizm sektöründeki büyümenin anahtarı olabileceğini göstermiştir.

Hye ve Khan (2013), Pakistan'ın 1971-2008 dönemini turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve ARDL modelini kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre, turizmden elde edilen gelir ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli ilişki vardır ve Pakistan'da 2006, 2007 ve 2008 yılları hariç olmak üzere turizm geliri ekonomik büyümeye katkı sağlamıştır.

Balcılar vd. (2014) yaptıkları çalışmada, Güney Afrika'yı 1960-2011 zaman aralığında incelemek üzere reel turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile VAR modeli, ikili Granger nedensellik testi ve TVP-VECM testini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre, turizm gelirlerinin Güney Afrika'daki ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır ve turizm gelirleri ile GSYH arasında çift yönlü güçlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Bassil vd. (2014) 1995-2013 dönemi için Lübnan'ı ele aldıkları çalışmada, turist sayısı ve GSYH değişkenlerini kullanarak VAR modeli ve Granger nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlara göre, kısa vadede turizm gelişiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Bayramoğlu ve Arı (2015), Yunanistan'ı 1980-2013 zaman aralığı dahilinde incelemek üzere turist harcamaları ve GSYH değişkenlerini kullanmış ve VAR modeli, EG eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Sonuçlara göre, Yunanistan'ı ziyaret eden yabancı turistlerin harcamalarından ekonomik büyümeye doğru güçlü bir tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Tang vd. (2015) Malezya'nın 1974-2013 döneminde turizm, turizm dışı ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek üzere gerçekleştirdikleri çalışmada, turizm, ihracat gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik testi,

Johansen eşbütünleşme testi ve varyans ayrıştırma testinden faydalanmışlardır. Sonuçlar, turizmin uzun vadede ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediğini; ekonomik büyüme için turizmin ihracat gelirlerine kıyasla daha önemli olduğunu göstermiştir.

Phiri (2016), Güney Afrika'nın 1995-2014 dönemini turizm gelirleri, uluslararası turist sayısı ve ekonomik büyüme değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi, doğrusal ECM tabanlı nedensellik testi, TAR, C-TAR, MTAR ve C-MTAR'ı kullanarak değerlendirmiştir. Sonuçlara göre, kullanılan doğrusal testler ekonomik büyüme kaynaklı turizm hipotezini desteklerken, doğrusal olmayan testler turizm ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edememiştir.

Matahira ve Tang (2017), Malezya'daki eğitim turizmi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2002:1Ç-2014:4Ç dönemi için incelemek üzere eğitim turizmi, kişi başına reel brüt sabit sermaye, toplam nüfus, reel ihracat ve kişi başı reel GSYH değişkenlerini kullanarak Bayer-Hanck (BH) eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar, eğitim turizmi ile ekonomik büyüme arasında kısa vadede iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Rivera (2017), Ekvador'daki insani gelişme, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2013-2015 dönemi bazında değerlendirmek için insani gelişme, turizm ve GSYH değişkenleri yardımı ile EG nedensellik testi ve VECM testini kullanmıştır. Sonuçlara göre, turizm insani gelişmeyi desteklememektedir. Turizmin gelişmesi ise ekonomik büyümenin bir sonucudur fakat turizmden ekonomik büyümeye doğru bir etki tespit edilememiştir.

Yazdi vd. (2017), İran'daki turizm, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisini 1985-2013 dönemi bazında değerlendirmek üzere doğrudan yabancı yatırım, reel efektif döviz kuru, turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak ARDL eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve VECM testi uygulamışlardır. Sonuçlar, uzun dönemde de kısa dönemde de turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir.

Çınar ve Ülker (2018), Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni 1977 -2013 zaman aralığında değerlendirmek için turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile ARDL sınır testini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, Türkiye'de, turizm gelirleri ve GSYH

arasında kısa ve uzun dönemde ilişki vardır ve turizm gelirlerinden GSYH'ye doğru tek yönlü bir etki söz konusudur. KKTC'de ise bu iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilememiştir.

Karimi (2018), Malezya'yı 2000:1Ç-2015:4Ç döneminde değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve kişi başı GSYH değişkenlerini kullanarak NARDL modelinden faydalanmıştır. Sonuçlara göre, turizm uzun vadede Malezya'nın ekonomik büyümesi ile pozitif ilişkilidir ancak kısa vadeli bir ilişki söz konusu değildir.

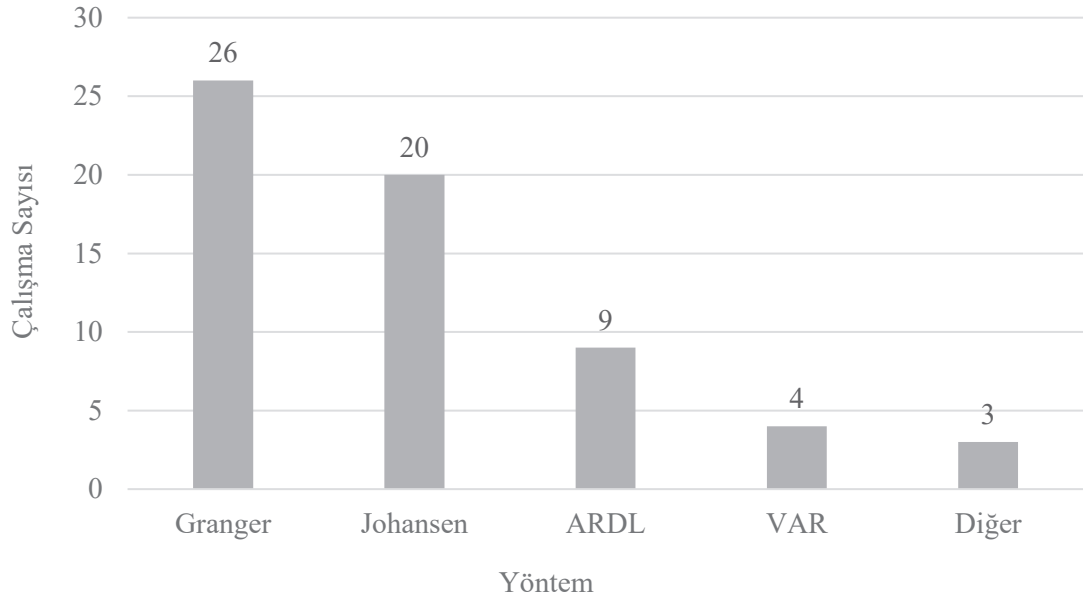
Aratuo vd. (2019), 1996-2016 dönemi için ABD'yi ele aldıkları çalışmada turist sayısı, reel efektif döviz kuru ve GSYH değişkenleri yardımı ile ARDL sınır testi, Granger nedensellik testi, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizmin uzun vadede ekonomik büyümeye katkı sağladığını göstermiştir.

Yazdi (2019), İran'ın turizm, fiziksel sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini 1981-2014 dönemi için incelemek üzere turizm, fiziksel sermaye, beşeri sermaye, hane halkı tüketim harcamaları ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak ARDL eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmıştır. Sonuçlara göre, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Pan ve Dossuo (2019), Benin Cumhuriyeti'nin 1995-2015 zaman aralığını değerlendirdiği çalışmada turizm ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi, EG eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve CUSUM testini gerçekleştirmiştir. Sonuçlara göre, turizmin yol açtığı büyüme, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle de Benin Cumhuriyeti'nde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

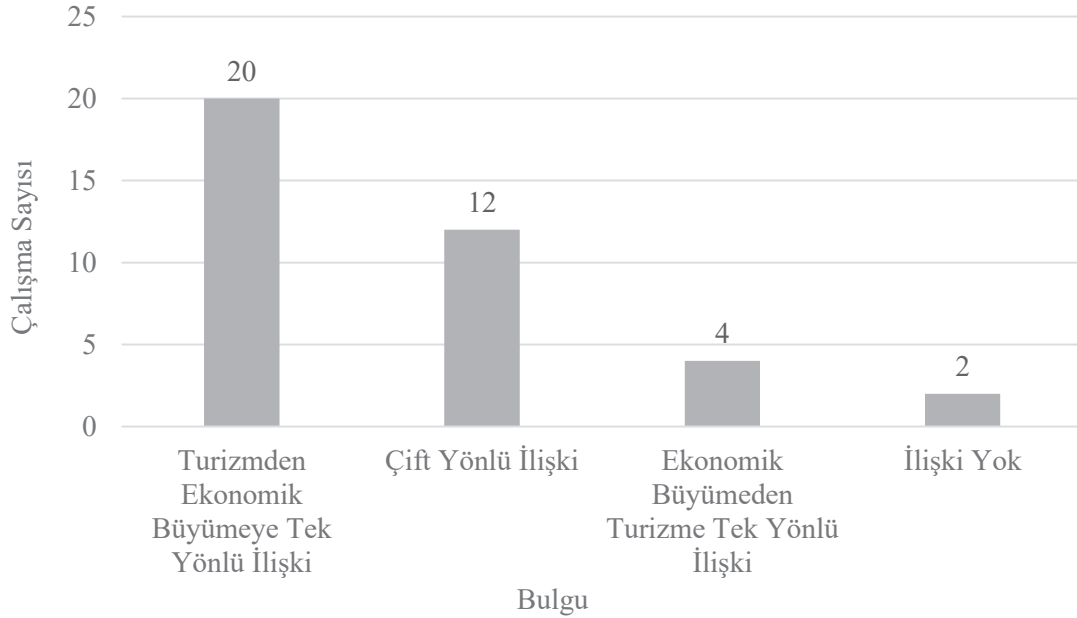
Aratuo ve Etienne (2019), ABD'nin 1998-2017 dönemini incelemek için turizmle ilgili altı alt sektör (konaklama, hava taşımacılığı, alışveriş, yiyecek ve içecek, diğer ulaşım ve eğlence) ve GSYH değişkenleri yardımı ile ARDL eşbütünleşme testi ve TY nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, uzun vadede turizm değişkenleri durgunluk dönemlerinde bile ekonomik büyüme üzerinde etkili olmaktadır. Diğer taraftan kısa vadede, ekonomik büyümeden turizme doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Şekil 5: Diğer ülkeler için literatürde uygulanan yöntem sayısı

Diğer ülke verilerini kullanan zaman serisi çalışmaları incelendiğinde, literatür taramasında yer alan çalışmaların 26'sında Granger nedensellik testi, 20'sinde Johansen eşbütünleşme testi, 9'unda ARDL sınır testi ve 4'ünde VAR analizi uyguladığı görülmektedir (Şekil 5).

Şekil 6: Diğer ülkeler için literatür bulguları

Çalışmaların sonucunda elde edilen bulgular incelendiğinde, turizmden (turizm geliri ve ziyaretçi sayısı) ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin elde edildiği

çalışmaların sayısı 20 iken, çalışmaların 12'sinde turizmin ekonomik büyümeyi etkilediği ve ekonomik büyümenin de turizmi etkilediğini savunan çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşan çalışmaların sayısı 4 ve iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı bulgusunu elde eden çalışmaların sayısı 2'dir (Şekil 6). Dolayısıyla diğer ülkeler için uygulanan zaman serisi analizleri neticesinde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişkinin ve çift yönlü ilişkinin daha yaygın olduğu sonucu öne çıkmaktadır.

1.5.2. Türkiye Üzerine Yapılan Zaman Serisi Çalışmaları

Türkiye'deki turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaların çok büyük bir kısmında zaman serisi analizleri uygulanmıştır. Çalışmalarda öne çıkan analiz yöntemleri Granger nedensellik testi, VAR modeli ve Johansen eşbütünleşme testi olmakla birlikte, pek çok farklı analiz uygulamalarına da yer verildiği görülmektedir.

Uysal vd. (2004) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri ve GSMH değişkenleri yardımı ile 1992-2003 zaman aralığı için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisini Granger nedensellik testi kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlar, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini göstermiştir.

Yıldırım ve Öcal (2004) yaptıkları çalışmada, 1962-2002 zaman aralığını değerlendirmek üzere fiyatlar, reel turizm gelirleri, yatırım için reel tasarruflar, işgücü ve GSMH değişkenleri yardımı ile VAR modeli ve FIML modelini kullanmışlardır. Uzun vadede turizm gelirlerinin büyümeyi teşvik edici olduğunu fakat turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında kısa dönemli bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Gündüz ve Hatemi (2005) yaptıkları çalışmada, 1965-2002 zaman aralığını değerlendirmek üzere turist sayısı, turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri ile Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Analiz sonuçları turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye'de geçerli olduğunu göstermiştir.

Bahar (2006) çalışmasında, turizm gelirleri ve GSMH değişkenlerini kullanarak 1963-2004 zaman aralığı için Granger nedensellik testi ve EG eşbütünleşme testini

uygulamıştır. Turizm gelirlinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ve her iki değişken arasında uzun dönemli karşılıklı bir ilişkinin söz konusu olduğunu görülmüştür.

Değer (2006) çalışmasında, mal ihracatı gelirleri, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenlerini kullanarak 1980-2005 zaman aralığı için Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Çalışmada turizme ve ihracata dayalı büyümenin varlığı araştırılmıştır. Sonuçlara göre, mal ihracatı gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi vardır, fakat turizm gelirlerinin yoktur. Ayrıca ekonomik büyüme ve mal ihracatı arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir.

Çetintaş ve Bektaş (2008), 1964-2006 zaman aralığı için turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile ARDL modeli nedensellik testinden faydalanmıştır. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki incelenmiştir. Kısa dönemde iki değişken arasında bir ilişki olmadığı ve uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etki ettiği görülmüştür.

Aslan (2008), turizm gelirleri, GSMH ve reel döviz kuru değişkenlerini kullanarak 1992:1Ç-2007:2Ç dönemini değerlendirmiştir. Çalışmasında Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ve turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini göstermiştir.

Akan ve Işık (2009) yaptıkları çalışmada, yabancı ziyaretçi harcaması ve ekonomik büyüme değişkenlerini kullanmış ve 1970-2007 dönemini EG eşbütünleşme testi, Johansen eşbütünleşme testi ve ikili Granger nedensellik testi ile değerlendirmişlerdir. Çalışma, yabancı ziyaretçi harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisine dikkat çekmektedir. Yabancı ziyaretçi harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunurken; ekonomik büyümeden yabancı ziyaretçi harcamasına doğru bir etki olmadığı anlaşılmıştır.

Öztürk ve Acaravcı (2009) yaptıkları çalışmada, 1987-2007 dönemini değerlendirmek üzere uluslararası turist sayısı, reel turizm gelirleri, reel döviz kurları ve reel GSYH değişkenleri ile Johansen eşbütünleşme testi ve ARDL sınır testinden faydalanmışlardır.

Analiz sonuçlarına göre reel GSYH ile uluslararası turizm arasında uzun dönemli denge ilişkisi tespit edilememiştir.

Alp (2010), 1998:01-2009:12 dönemi için ekonomik büyüme, turizm gelirleri, döviz kuru, turizm talebi değişkenlerini kullanarak T-VAR analizini uygulamıştır. Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki görülmüş ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye pozitif etki ettiği bulunmuştur.

Savaş vd. (2010) yaptıkları çalışmada, 1984:1Ç-2008:3Ç dönemi için uluslararası turist harcamaları ve turist sayısı, reel döviz kuru ve reel GSYH değişkenlerini kullanmışlardır. Çalışmada uygulanan analiz ARDL sınır testidir. Sonuçlar, turizm değişkenlerinden (turist harcamaları ve gelen turist sayısı değişkenlerinin her ikisinden) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Yamak vd. (2012) yaptıkları çalışmada, 1960-2006 zaman aralığını, grup turist sayısı, reel turizm gelirleri, turist başına düşen turizm geliri, reel GSMH, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri değişkenleri yardımı ile ele almış ve VAR modeli, Granger nedensellik testi, EG eşbütünleşme testi ve Johansen-Juselius eşbütünleşme testini kullanmışlardır. Çalışma sektör temelli bir değerlendirmedir. Sonuçlara göre, söz konusu değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişki yoktur. Reel turizm gelirleri ile sanayi ve hizmet sektörü arasında kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki mevcuttur. Turist başına düşen reel turizm gelirleri ile reel GSMH, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri arasında nedensel ilişki yoktur. Genel olarak, uzun dönemde ne reel turizm gelirlerinin ne de turist başına düşen reel turizm gelirlerinin ekonomi üzerinde bir etkisi yoktur. Kısa dönemde ise sadece reel turizm gelirlerinin sanayi ve hizmet sektörü üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Kara vd. (2012) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri ile çeşitli makroekonomik göstergelerin ilişkisini değerlendirmişlerdir. Bu amaçla 1992:01-2011:05 dönemi için turizm gelirleri, cari işlemler açığı, reel üretim endeksi, reel döviz kuru değişkenlerini kullanarak EG iki aşamalı eşbütünleşme testi, VAR analizi, Granger nedensellik analizi ve VAR etki-tepki analizinden faydalanmışlardır. Sonuçlara göre, büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü, turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru çift yönlü ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Polat ve Günay (2012), 1969-2009 dönemi için turizm geliri ve ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme ile olan ilişkisini değerlendirmek amacıyla, ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve GSMH değişkenlerini kullanmış ve Johansen eşbütünleşme testi ve VECM testi uygulanmıştır. İhracat gelirleri, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunurken; ihracat ve turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru sadece tek yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Çoban ve Özcan (2013), 1963-2010 zaman aralığı için turizm gelirleri ve kişi başı GSYH değişkenlerinden faydalanarak Johansen eşbütünleşme testi ve VECM testi kullanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki olmadığı fakat uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümenin önemli bir nedeni olduğu görülmüştür.

Koyuncu (2014) turizmin makroekonomik katkılarını değerlendirmek amacıyla yaptığı çalışmada, 1980-2013 zaman aralığı için turizm gelirleri, büyüme hızı, cari açık ve döviz kuru değişkenlerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi, VAR modeli, Granger nedensellik analizi ve etki-tepki analizi uygulamıştır. Analiz sonucunda, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında çift yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Samırkaş ve Samırkaş (2014) çalışmalarında, reel turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak 2003:1Ç-2013:3Ç dönemini Granger nedensellik testi ile değerlendirmişlerdir. Sonuçlar, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden turizm gelirinine doğru çift yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Özcan (2015) çalışmada, 1963-2010 zaman aralığını turizm gelirleri ve kişi başı GSYH değişkenleri yardımı ile bootstrap temelli TY nedensellik testi, Diks-Panchenko doğrusal olmayan Granger nedensellik testi ve asimetric nedensellik testini kullanarak değerlendirmiştir. Sonuçlara göre, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğrusal bir nedensellik vardır.

Balıbey ve Türkyılmaz (2015) çalışmalarında, 1999:01-2010:12 dönemini turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile değerlendirmişler ve Johansen maksimum olabilirlik testi ve EG eşbütünleşme testinden faydalanmışlardır. Sonuçlar, turizm ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede bir ilişki olmadığını göstermiştir.

Topallı (2015), 1963-2011 dönemi için yabancı turist sayısı ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi, TY nedensellik testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmıştır. Sonuçlara göre, uzun dönemde turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. TY nedensellik testine göre nedensellik ilişkisi yoktur, fakat Granger nedensellik testine göre turist sayısından ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik vardır.

Algan ve Gencer (2015) çalışmalarında, reel turizm gelirleri, reel GSYH, reel efektif döviz kuru değişkenlerini kullanmış ve 1992:1Ç-2010:2Ç dönemini temel almışlardır. Çalışmada VAR modeli, Johansen eşbütünleşme testi, Gregory-Hansen (GH) eşbütünleşme testi ve VECM testi kullanılmıştır. Johansen eşbütünleşme testine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olmadığı, GH eşbütünleşme testine göre değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olduğu, uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Kanca (2015), 1980-2013 zaman aralığını değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenlerini kullanarak Granger nedensellik analizini uygulamıştır. Sonuçlar, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru nedensellik olduğunu ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermiştir.

Bozgeyik ve Yoloğlu (2015), 2002-2014 dönemini çeyreklik verilerle değerlendirmek için turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik analizini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik söz konusudur. Turizm gelirleri, uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkilidir.

Türkcan (2015) çalışmasında, 2001:1Ç- 2014:3Ç dönemi için turizm gelirleri, reel efektif döviz kuru ve GSYH değişkenleri yardımı ile GH eşbütünleşme testi, VAR modeli ve TY nedensellik testini kullanmıştır. Sonuçlar, GSYH ve reel efektif döviz kurundan turizm gelirlerine doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu ve ekonomik büyümenin turizm gelirlerini artırıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Aslan (2015) çalışmasında, 2003:1Ç-2012:4Ç dönemi için turist harcamaları ve GSYH değişkenleri ile ARDL sınır testi ve modifiye Wald testinden yararlanmıştır. Sonuçlara göre, konaklama masrafları, spor aktiviteleri harcamaları, hediye harcamaları ve

ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi ve ulaşım harcamalarından ekonomik büyümeye doğru anlamlı bir etki vardır.

Panahi vd. (2015), turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile 1970-2011 dönemini değerlendirmek üzere TVP (zamanla değişen parametre) ve Kalman filtresi analizini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

Karamelikli ve Erkuş (2016) yaptıkları çalışmada, 2003-2015 dönemini çeyreklik verilerle değerlendirmek için turist sayısı büyüme oranı, reel GSYH büyüme oranı ve reel efektif döviz kuru değişkenleri yardımı ile ARDL testi ve NARDL testini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm büyüme oranı ve ekonomik büyüme oranı arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır ama kısa ve uzun dönemde asimetrik ilişki yoktur.

Kızılkaya vd. (2016) çalışmalarında uluslararası turist sayısı, turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak 1980-2014 dönemini değerlendirmişlerdir. Çalışmada ARDL sınır testinden faydalanılmıştır. Sonuçlara göre, kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

Terzi ve Pata (2016) yaptıkları çalışmada, 1964-2014 dönemini değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak BH eşbütünleşme testi, Dolado-Lütkepohl (DL) VAR analizleri, Cusum ve Cusum-Sq testinden faydalanmışlardır. Sonuçlar, uzun dönemde turizm ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını, kısa dönemde turizm sektöründen GSYH'ye doğru tek yönlü ve pozitif bir nedensellik olduğunu göstermiştir.

Yalçinkaya ve Karabulut (2017), turizm gelirleri, reel sabit sermaye yatırımları, nominal döviz kuru, istihdam edilen işgücü, eğitim endeksi ve kişi başı reel GSYH değişkenleri yardımı ile 1965-2016 ve 1980-2016 dönemlerini kıyaslamalı şekilde değerlendirmek üzere Johansen eşbütünleşme testi, FMOLS (tam değiştirilmiş en küçük kareler yöntemi) ve Hatemi-J nedensellik testinden yararlanmışlardır. Sonuçlara göre, 1980-2016 döneminde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1965-2016 dönemine göre çok daha fazla pozitif yönlüdür. 1965-2016 döneminde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. 1980-2016 döneminde pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Esen ve Özata (2017) yaptıkları çalışmada, 2003:1Ç-2015:4Ç dönemi için reel GSYH, ülkeye gelen uluslararası turist sayısı ve reel döviz kuru değişkenleri yardımı ile ARDL testi ve VAR Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizmin GSYH üzerinde kısa ve uzun dönemde anlamlı pozitif etkisi ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Hüseyini vd. (2017), turizm gelirleri, brüt sabit sermaye oluşumu ve GSYH değişkenleri yardımı ile 1980-2014 zaman aralığını değerlendirmek üzere Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir.

Çoban vd. (2018) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri, turist sayısı, GSYH (\$), dış ticaret dengesi ve döviz kuru değişkenlerini kullanarak 2000-2016 dönemini çeyreklik verilerle değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada RALS-LM testi, GH ve RALS eşbütünleşme testleri ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Sonuçlara göre, turizmin Türkiye'nin ekonomik büyümesine ve dış ticaret dengesine olumlu etkisi vardır. Reel efektif döviz kurunun turizm açısından anlamlı bir etkisi yoktur. Turist sayısı ise turizm gelirini artırmaktadır.

Şahin (2018), turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile 1980-2016 zaman aralığını değerlendirmek üzere Granger nedensellik testi ve Johansen eşbütünleşme testinden faydalanmıştır. Sonuçlar, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru kısa ve uzun dönemde ilişki olduğunu ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu göstermiştir.

Dilber ve Kılıç (2018) yaptıkları çalışmada, 1995-2016 dönemini değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak EG eşbütünleşme testi ve AR-root testinden yararlanmışlardır. Sonuçlar, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye pozitif etki ettiğini ve iki değişken arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermiştir.

Furmolly ve Uludağ (2018), turist sayısı ve GSYH değişkenleri yardımı ile 1963-2015 dönemini değerlendirmeyi amaçlamış ve bu amaçla Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Sonuçlar, turist sayısı ve ekonomi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu, turist sayısının GSYH ve GSYH büyüme oranını tek yönlü etkilediğini göstermiştir.

Türkcan (2018), 2009:2Ç-2017:2Ç döneminde iç turizm harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemek üzere hanehalkı yurt içi turizm harcamaları büyüme oranı ve GSYH büyüme oranı değişkenleri yardımı ile Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmıştır. Sonuçlara göre, Türkiye’de hane halklarının yurt içinde yaptıkları turizm harcamaları ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Ekonomik büyüme de hanehalklarının yurt içi turizm harcamalarını artırmaktadır.

Yenisu (2018) çalışmasında, 2003:1Ç-2018:1Ç dönemini değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak Granger nedensellik testi, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma testi yapmıştır. Sonuçlar, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir.

Erdoğan ve Torba (2018) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile 2003:1Ç-2017:4Ç dönemini değerlendirmeyi amaçlamış ve bu amaçla Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek taraflı bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

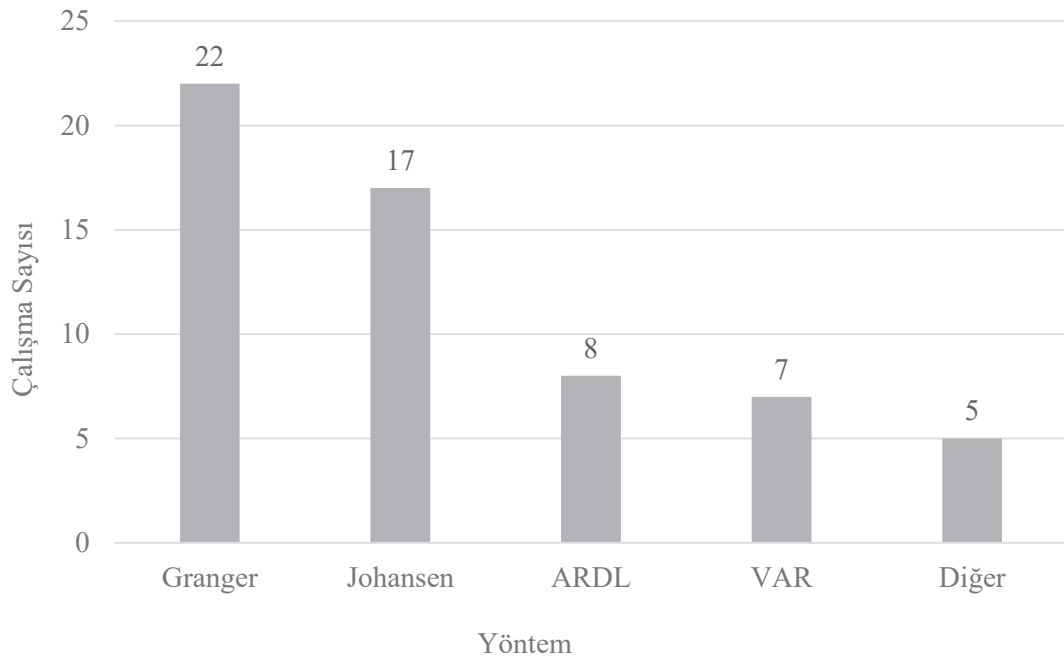
Kızılkaya (2018), 1965-2016 zaman aralığını değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile bootstrap nedensellik testini kullanmıştır. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.

Ayaydın vd. (2019) turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini konu ettikleri çalışmada, 1963-2015 dönemini değerlendirmek üzere finansal gelişme, ekonomik büyüme ve GSYH değişkenleri yardımı ile BH eşbütünleşme testi, DOLS, Hacker-Hatemi nedensellik testinden faydalanmışlardır. Sonuçlar, turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme olduğunu, turizm gelirleri ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini ve turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

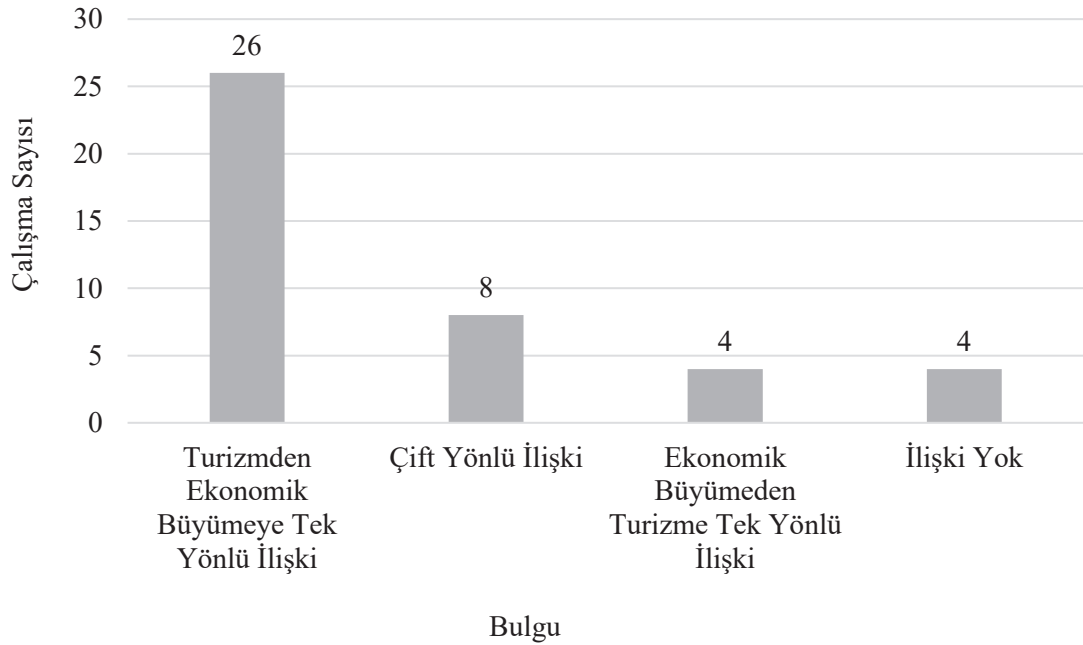
Dereli ve Akiş (2019), 1970-2016 dönemi için turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak TY nedensellik testi, Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında kısa dönem için bir nedensellik yoktur fakat uzun dönemli bir ilişki vardır. Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Altner (2019), turizm geliri, enflasyon, nüfus, reel döviz kuru ve ekonomik büyüme değişkenleri ile 1969-2018 dönemini değerlendirmek üzere ARDL sınır testinden faydalanmıştır. Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, turizm gelirinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 7: Türkiye için literatürde uygulanan yöntem sayısı

Türkiye verilerini kullanan zaman serisi çalışmaları incelendiğinde, literatür taramasında yer alan çalışmaların 22'sinin Granger nedensellik testi, 17'sinin Johansen eşbütünleşme testi, yüzde 8'inin ARDL sınır testi ve 7'sinin VAR analizi uyguladığı görülmektedir (Şekil 7).

Şekil 8: Türkiye için literatür bulguları

Çalışmaların sonucunda, 26 çalışmada turizmden (turizm geliri ve ziyaretçi sayısı) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken, 8 çalışmada turizmin ekonomik büyümeyi etkilediği ve ekonomik büyümenin de turizmi etkilediğini savunan çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşan çalışmaların sayısı 4 ve iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı bulgusunu elde eden çalışmaların sayısı yine 4 olarak gerçekleşmiştir (Şekil 8). Bu kısımdan elde edilen bulgular turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin mevcut olduğu tezini güçlendirirken, çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin de ihtimal dahilinde olduğunu göstermiştir.

1.5.3. Panel Veri Analizi Uygulayan Çalışmalar

Literatürde turizm-ekonomik büyüme ilişkisini zaman serisi analizleri yardımı ile ele alan çalışmaların yanı sıra panel veri analizinin kullanıldığı çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları bu alt bölümde verilmiştir. Bu kısımda panel eşbütünleşme testi dışında diğer analiz yöntemlerini kullanan çalışmalar paylaşılmıştır. Panel eşbütünleşme testlerini kullanan çalışmalar ise bir sonraki alt bölümde ayrıca incelenecektir.

Gökovalı ve Bahar (2006), Arnavutluk, Cezayir, Hırvatistan, Kıbrıs, Mısır, Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Libya, Malta, Monako, Fas, Portekiz, İspanya, Suriye, Tunus ve Türkiye'nin içinde bulunduğu Akdeniz ülkelerinin 1987-2002 dönemini incelemek üzere turizm gelirleri, işgücü büyümesi ve GSYH değişkenleri yardımı ile panel tahmin metodunu kullanmışlardır. Sonuçlar, turizmin ekonomik büyümeye katkı sağladığını göstermiştir.

Fayissa vd. (2007) 42 Afrika ülkesini 1995-2004 döneminde incelemek amacıyla yaptıkları çalışmada, turizm geliri, fiziksel sermaye yatırımı, beşeri sermayeye yatırımı, ekonominin dışa açıklığı, doğrudan yabancı yatırım ve kişi başına GSYH değişkenlerini kullanarak Arellano-Bond (AB) dinamik panel veri tahminini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlara göre, turizm endüstrisinden gelen gelirler ekonomik büyümeye ve fiziki ve beşeri sermayeye yapılan yatırımlara önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Bahar ve Bozkurt (2010), aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 21 gelişmekte olan ülkenin 1998–2005 dönemini turizm geliri, toplam sermaye miktarı, toplam yurt içi tasarrufları ve GSMH değişkenleri yardımı ile dinamik panel veri analizi kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre, gelişmekte olan ülkeler açısından turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki söz konusudur. Turizm gelirleri ekonomik büyümeye etki etmektedir.

Fayissa vd.'nin (2011), 18 Latin Amerika ülkesini 1990-2005 dönemi için kişi başı turist girişleri, brüt sermaye oluşumu, ekonomik özgürlük endeksi, üçüncül sermaye, ithalat ve ihracat toplamı ve kişi başı reel GSYH değişkenleri yardımı ile AB dinamik panel veri tahmini kullanarak değerlendirmiştir. Analiz sonuçlarına göre, turizm endüstrisinden elde edilen gelirler, bölgedeki ülkelerin kişi başına düşen GSYH'nın yanı sıra fiziki ve beşeri sermayeye yapılan yatırımların mevcut seviyesine ve büyüme oranına olumlu katkıda bulunmaktadır.

Seetanah (2011), 21 ada ülkesini 1990-2007 dönemi için incelemek amacıyla fiziksel sermayeye yatırım, beşeri sermaye, ekonominin açıklığının ölçüsü, ekonomik model, ekonomik özgürlük, turizm gelişimi ve GSYH değişkenlerini kullanarak dinamik panel veri regresyonu ve Granger nedensellik analizini gerçekleştirmiştir. Sonuçlara göre, turizmin gelişimi ada ülkelerinin ekonomik büyümesine önemli katkıda bulunmaktadır.

Turizm ve büyüme arasında iki yönlü bir ilişki vardır. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin örnekleri ile karşılaştırmalı analizlere göre, ada ekonomilerindeki turizm gelişiminin nispeten daha yüksek büyüme etkileri vardır.

Nissan vd. (2011) yaptıkları çalışmada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Hollanda, İspanya, İsveç, İngiltere ve ABD ülkelerinin 2000-2005 yılları arasındaki dönemini kamu harcamaları, özel yatırım, beşeri sermaye, turizm harcamaları, girişimcilik faaliyetleri, para arzı ve GSYH değişkenleri yardımı ile panel veri formunda en küçük kareler yöntemi kullanarak incelemişlerdir. Turizmin sadece firmaların faaliyetlerini finanse etmek için gerekli fonları sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yerel firmaların verimliliğini de artırdığı ve ülkenin refahını artıran yeni iş fırsatları yarattığı sonucuna ulaşmışlardır.

Apergis ve Payne (2012) 9 Karayip ülkesinin 1995-2007 dönemini değerlendirmeyi amaçladıkları çalışmada, kişi başına düşen uluslararası turist sayısı, reel efektif döviz kuru ve kişi başı reel GSYH değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik testi, FMOLS ve panel hata düzeltme modelini kullanmışlardır. Değerlendirme sonucunda kısa ve uzun vadede turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğu görülmüştür.

Fawaz vd. (2014) yaptıkları çalışmada, 144 ülkeyi 1975-2010 zaman aralığı için değerlendirmişlerdir. Çalışmada turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile dinamik panel veri analizi ve GMM metodu kullanılmıştır. Sonuçlara göre, turizm geliri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki dünyanın farklı bölgeleri ve ülkeleri arasında tutarlıdır.

Aslan (2014), İspanya, İtalya, Portekiz, Malta, Tunus, Kıbrıs, Türkiye, Hırvatistan, Mısır, İsrail, Bulgaristan ve Yunanistan'ın aralarında bulunduğu 12 Akdeniz ülkesini 1995-2010 dönemi için turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile panel Granger nedensellik testini kullanarak incelemiştir. Sonuçlar ülke bazında farklılaşmaktadır. Portekiz için turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. İspanya, İtalya, Tunus, Kıbrıs, Hırvatistan, Bulgaristan ve Yunanistan için ekonomik büyümeden turizm gelişimine tek yönlü etki vardır. Malta ve Mısır için nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Tuğcu (2014) yaptığı çalışmada, Akdeniz'i çevreleyen 21 Avrupa, Asya ve Afrika ülkesini 1998-2011 dönemi için değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve kişi başı reel GSYH değişkenlerini kullanarak panel kesitsel bağımlılık testi ve panel Granger nedensellik testini uygulamıştır. Sonuçlar, turizm geliri ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönünün ülke grubuna ve turizm göstergesine bağlı olduğunu göstermiştir.

Bilen vd. (2017) aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 12 Akdeniz ülkesini 1995-2012 dönemi için incelemek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak Dumitrescu-Hurlin (DH) nedensellik testi ve panel frekans nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar, turizm gelirleri ile ekonomik büyümenin birbirini karşılıklı olarak etkilemekte olduğunu göstermiştir.

Dücan vd. (2017) yaptıkları çalışmada, 2005:1Ç-2015:4Ç dönemi için Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz'i incelemek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile panel Granger nedensellik testini kullanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, söz konusu ülkelerde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Gövdeli (2018) çalışmasında, BRICST (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerinde 1995-2016 dönemi için turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini değerlendirmek üzere ekonomik özgürlük, turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak Kónya Bootstrap (KB) nedensellik testini uygulamıştır. Sonuçlara göre, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye nedensel olarak etki ettiği ülkeler Çin, Güney Afrika ve Türkiye'dir. Rusya'da ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Yıldırım ve Şahin (2018), aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 12 Akdeniz ülkesi için 1995-2016 dönemini turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri yardımı ile KB nedensellik testini kullanarak değerlendirmişlerdir. Sonuçlar ülkeler bazında değişiklik göstermektedir. İtalya ve Yunanistan'da turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru, Slovenya'da ise ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru nedensellik ilişkisi vardır. Diğer ülkelerde herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Zortuk ve Yıldız (2018), en hızlı büyüyen ve gelişmekte olan E-7 ülkelerinde (Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Endonezya, Türkiye ve Meksika) 1995-2016 dönemi için

turizm-büyüme ilişkisini turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla yaptıkları Granger ve asimetrik panel nedensellik testi sonuçlarına göre, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.

Akdağ ve Seçilmiş (2018) yaptıkları çalışmada, OECD ülkelerini (30 ülke) 2000-2016 dönemi için turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak değerlendirmeyi amaçlayarak DH panel nedensellik testi ve Emirmahmutoglu-Köse (EK) nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlara göre, turizm gelirlerindeki değişimin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır. Turizm gelirinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur.

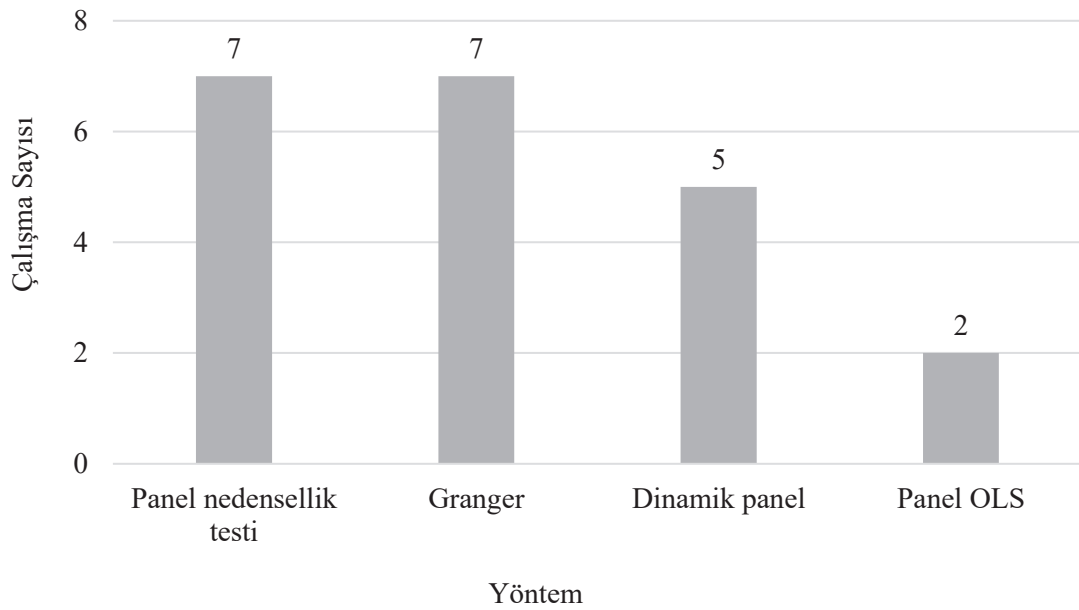
Solarin (2018), Avustralya, Fransa, Almanya, İtalya, Hindistan, Seyşeller, Güney Afrika, İsviçre, İngiltere ve ABD'nin 1980-2011 dönemini turist sayısı, reel kur ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile TY nedensellik testi ve DL nedensellik testi kullanarak incelemiştir. Sonuçlar, turizm kaynaklı ekonomik büyümenin 10 ülkenin sadece 6'sında söz olduğunu göstermiştir.

Doğru ve Bulut (2018), Hırvatistan, Yunanistan, Fransa, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye'nin içinde bulunduğu 7 Akdeniz Ülkesinin 1996-2014 dönemini değerlendirmek üzere turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak DH Panel nedensellik testini gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Ekonomik büyüme ile turizmin gelişmesi birbirine bağımlıdır ve turizm gelişimi bu ülkelerde ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir.

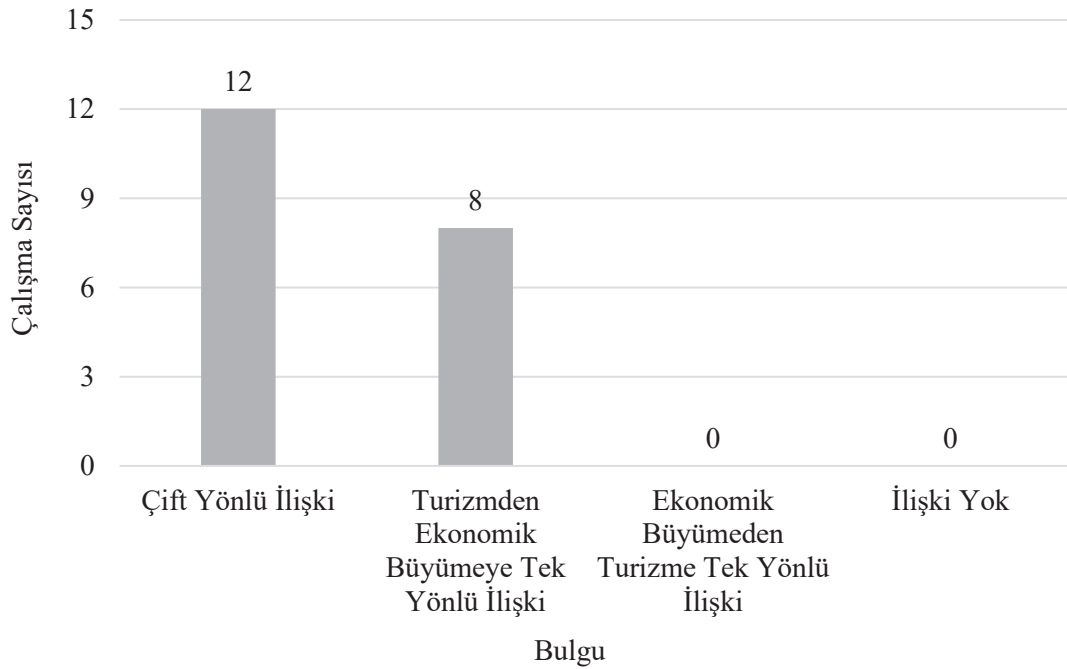
Sokhanvar vd. (2018) yaptıkları çalışmada, 1995-2014 dönemi için aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 16 ülkeyi uluslararası turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Granger nedensellik testini kullanarak incelemiştir. Sonuçlar ülkeden ülkeye değişmektedir. Brezilya, Meksika ve Filipinler'de turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Çin, Hindistan, Endonezya, Malezya ve Peru için ise ekonomik büyümeden turizme doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Gelişmekte olan on altı ülkeden yedisinde nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2019) Arjantin, Brezilya, Hırvatistan, Endonezya, Meksika, Filipinler, Rusya, Güney Afrika ve Türkiye'yi 1995-2016 dönemi için değerlendirmek amacıyla yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri yardımı ile simetrik panel nedensellik testi ve asimetrik panel nedensellik testini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre, Arjantin, Türkiye ve Filipinler'de turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Şekil 9: Panel veri analizi literatüründe uygulanan yöntem sayısı

Panel veri analizi uygulayan çalışmalar incelendiğinde, bu bölümde yer alan çalışmaların 7'sinin panel Granger nedensellik testi uyguladığı, 7'sinin ise diğer panel nedensellik testlerini uyguladıkları, 5'inin dinamik panel veri tahmini yöntemini kullandığı ve 2'sinin panel en küçük kareler yöntemini uyguladığı görülmektedir (Şekil 9).

Şekil 10: Panel veri analizi literatüründe bulgular

Çalışmalardan elde edilen bulgular incelendiğinde çalışmaların 12'sinde çift yönlü ilişki bulunurken, 8'inde turizmden (turizm geliri ve ziyaretçi sayısı) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki tespit edilmiştir (Şekil 10). Dolayısıyla panel veri kullanan çalışmaların büyük bir kısmında çift yönlü nedenselliğin elde edildiği görülmektedir.

1.5.4. Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar

Bu alt bölümde panel veri analizi uygulanan çalışmalar arasından seçilen ve panel eşbütünleşme testi kullanan çalışmalar paylaşılmaktadır. Bir sonraki bölümde teorik yapısı tanıtılacak olan panel eşbütünleşme testlerinin, son dönemde artan veri kaynakları ile birlikte literatürde yaygınlık kazandığı görülmektedir.

Lee ve Chang (2008), turizm gelişimi, GSYH ve reel efektif döviz kuru değişkenlerini kullanarak aralarında OECD ülkelerinin de bulunduğu gelişmiş ve gelişmekte olan 55 ülkenin 1990-2002 dönemini Pedroni eşbütünleşme testi ve panel nedensellik testi ile değerlendirmişlerdir. Kıyaslamalı sonuçlara göre, turizm gelişiminin OECD üyesi olmayan ülkelerin ekonomik büyümelerine etkisi, OECD üyesi ülkelerin ekonomik büyümelerine olan etkisinden daha fazladır.

Samimi vd. (2011), gelen turist sayısı ve GSYH değişkenlerini kullanarak geliştirmekte olan 20 ülkede turizm-büyüme ilişkisini 1995-2009 dönemi için panel Granger nedensellik testi, Johansen eşbütünleşme testi ve P-VAR analizi ile değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre ekonomik büyüme ile turizm gelişimi arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi ve pozitif uzun vadeli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ekanayake ve Long (2012) yaptıkları çalışmada, geliştirmekte olan 140 ülke için 1995-2009 dönemini reel sermaye stoku, işgücü, reel turizm gelirleri ve reel GSYH değişkenleri yardımı ile incelemişler ve Pedroni eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik testi ve panel FMOLS testini kullanmışlardır. Sonuçlar, turizm gelirlerinin geliştirmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye olumlu katkı yaptığını göstermiştir.

Dritsakis (2012) çalışmasında, Fransa, Kıbrıs, Yunanistan, İtalya, İspanya, Tunus ve Türkiye'nin aralarında bulunduğu 7 Akdeniz ülkesinin 1980-2007 dönemini değerlendirmek üzere turizm geliri, turist sayısı, reel döviz kuru ve GSYH değişkenleri yardımı ile Pedroni eşbütünleşme testi, Kao eşbütünleşme testi, Johansen-Fisher eşbütünleşme testi ve panel FMOLS testini kullanmıştır. Sonuçlara göre, turizmin gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. Turizm gelirleri yedi Akdeniz ülkesinde turist sayısına kıyasla ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkiye sahiptir.

Çağlayan vd. (2012) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak 1995-2008 döneminde Amerika (30 ülke), Asya (34 ülke), Avrupa (37 ülke), Doğu Asya (13 ülke), Güney Asya (6 ülke), Orta Asya (5 ülke), Latin Amerika ve Karayipler (28 ülke), Okyanusya (7 ülke), Orta Doğu ve Kuzey Afrika (11 ülke), Sahra Altı Afrika (24 ülke) bölgelerini incelemek üzere Pedroni eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testini uygulamışlardır. Sonuçlara göre, Avrupa'da turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Amerika, Latin Amerika ve Karayipler'de ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Doğu Asya, Güney Asya ve Okyanusya'da nedensellik ters yönde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bulunmuştur. Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Orta Asya ve Sahra Altı Afrika'da nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Aktaş vd. (2013), turizm gelirleri ve GSMH değişkenlerini kullanarak Fransa, İspanya, İtalya, Türkiye ve Yunanistan'ın 1995-2011 dönemini Pedroni, Kao, Johansen-Fisher ve Westerlund panel eşbütünleşme testleri yardımı ile incelemişlerdir. Sonuçlar, turizm gelirlerindeki artışın uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Kamacı ve Oğan'ın (2014), Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Makedonya ve Özbekistan'ın 1995-2011 dönemini incelemek üzere turizm gelirleri ve GSYH değişkenlerini kullanarak panel Granger nedensellik testi ve Pedroni eşbütünleşme testi uygulamıştır. Analiz sonuçları, uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğuna işaret etmiştir.

Seghir vd. (2015) yaptıkları çalışmada, 49 ülkenin 1988-2012 dönemini değerlendirmek için turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri yardımı ile Pedroni eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik testi ve panel FMOLS testini kullanmışlardır. Sonuçlar, ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Genç ve Tandoğan (2016) çalışmalarında, Türkiye'nin de içinde bulunduğu ilk 30 ülkenin (2013 turist sayısına göre) 1995-2013 dönemini değerlendirmek için GSYH ve turizm geliri değişkenlerini kullanarak Pedroni eşbütünleşme testi, FMOLS ve panel nedensellik testi uygulamıştır. Analiz sonuçlarına göre, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Turizm ele alınan ülke grubu için ekonomik büyümeyi artırmaktadır.

Tang ve Abosedra (2016) yaptıkları çalışmada, Fas ve Tunus'un 1990-2010 dönemini incelemişlerdir. Turist sayısı ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak gerçekleştirdikleri BH eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik analizi ve Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, turizm sektörünün ekonomik büyümeye etki ettiği görülmüştür.

Min vd. (2016) yaptıkları çalışmada, GSYH, turizm geliri, uluslararası mal ve hizmet ticareti değişkenlerini kullanmışlardır. Çalışmada 55 ülke (gelir seviyelerine göre) 1995-2013 dönemi için değerlendirilmiştir ve bu değerlendirme için Panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Sonuçlara göre, turizm geliri ekonomik gelişimin erken bir aşamasında ekonomik büyümeye katkıda bulunurken ekonomi geliştikçe katkısı zayıflamaktadır.

Salifou ve Haq'ın (2017), 11 Batı Afrika ülkesinin 1990-2010 dönemini incelemek üzere turizm gelirleri, doğrudan yabancı yatırım ve reel GSYH değişkenlerini kullanarak Pedroni eşbütünleşme testi yaptıkları çalışma sonuçlarına göre, uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeye etkisi vardır.

Mohapatra (2018) çalışmasında, Bangladeş, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan, ve Sri Lanka'yı 1995-2014 dönemi için değerlendirmiştir. Çalışmada turizm gelirleri, turizm harcamaları ve GSYH değişkenleri kullanılarak Pedroni eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi, DH panel nedensellik testi ve panel FMOLS testinden yararlanılmıştır. Sonuçlara göre, uzun dönemde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

Işık (2018) çalışmasında, Avusturya, Almanya, Fransa, İspanya, İsviçre, İsveç, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Portekiz ve Türkiye'nin 2000-2015 dönemini değerlendirmek üzere GSYH, sürdürülebilir kalkınma, turist sayısı ve turizm gelirleri değişkenlerini kullanarak Pedroni panel eşbütünleşme testi, Kao panel eşbütünleşme testi ve panel dinamik en küçük kareler testi (PDOLS) uygulamıştır. Analiz sonuçlarına göre, Avrupa ülkelerinde turizm kaynaklı ekonomik büyüme vardır. Ayrıca turist sayısı sürdürülebilir kalkınmayı negatif etkilerken, turizm gelirlerini pozitif etkilemektedir.

Zamira (2018) çalışmasında, Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan'ı 1995-2014 dönemi için değerlendirmiştir. Çalışmada turizm gelirleri ve GSYH değişkenleri kullanılarak Westerlund panel eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi yapılmıştır. Sonuçlara göre, büyümeden turizme doğru kısa dönem nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Şengönül vd. (2018) yaptıkları çalışmada, turizm gelirleri, turist sayısı ve GSYH değişkenlerini kullanarak 1995-2017 döneminde Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye'yi incelemek üzere Durbin-Hausman eşbütünleşme testi, EK panel nedensellik testini uygulamışlardır. Sonuçlara göre, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye, ekonomik büyümeden ve turizm gelirinden turist sayısına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Şahin (2018) çalışmasında, Japonya, Malezya, Singapur, Tayland, Kore, Meksika, Avusturya, Çin, Endonezya, Filipinler, Türkiye ve Şili'yi 1995-2014 dönemi için değerlendirmek üzere turist sayısı, CO2 emisyonu, GSYH, enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenlerini kullanarak panel bootstrap eşbütünleşme testi, Westerlund-Edgerton

eşbütünleşme testi ve DH nedensellik testini gerçekleştirmiştir. Çalışmada turizm ve ekonomik büyümeye ek olarak çevresel kalite de değerlendirilmiştir. Sonuçlara göre, enerji tüketiminden CO2 emisyonuna ve turist sayısından CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ekonomik büyüme ve CO2 emisyonu arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ticari açıklık ve CO2 emisyonu arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Akadiri ve Akadiri (2019) yaptıkları çalışmada, 16 ada ülkesini 1995-2016 dönemi için değerlendirmişlerdir. Turist sayısı, reel GSYH ve reel efektif döviz kuru değişkenleri yardımı ile gerçekleştirdikleri Westerlund eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, turizmden ekonomik büyümeye doğru iki yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Roudi vd. (2019) yaptıkları çalışmada, Bahreyn, Kıbrıs, Dominik Cumhuriyeti, Haiti, Jamaika, İzlanda, Malta, Mauritius, Sri Lanka ve Singapur'u 1995–2014 dönemi için değerlendirmişlerdir. Turizm, enerji tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve GSYH değişkenleri yardımı ile gerçekleştirdikleri Johansen panel eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi sonuçlarına göre seçilen ülkelerde turizme bağlı büyüme, turizme bağlı enerji tüketimi, turizme bağlı yatırım tespit edilmiştir. Ayrıca enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 2: Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar

Çalışma	Ülke	Dönem	Metodoloji	Bulgular
Lee ve Chang (2008)	OECD ülkelerinin de bulunduğu gelişmiş ve gelişmekte olan 55 ülke	1990-2002	Pedroni eşbütünleşme testi ve panel nedensellik testi	TG'nin OECD üyesi olmayan ülkelerin EB'lerine etkisi, OECD üyesi ülkelerin EB'lerine olan etkisinden daha fazladır.
Samimi vd. (2011)	Gelişmekte olan 20 ülke	1995-2009	Panel Granger nedensellik testi, Johansen eşbütünleşme testi ve P-VAR analizi	EB ile turizm gelişimi arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi ve uzun vadeli pozitif bir ilişki vardır.

Tablo 2: Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar (devamı)

Ekanayake ve Long (2012)	Gelişmekte olan 140 ülke	1995-2009	Pedroni eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik testi ve panel FMOLS testi	TG EB'ye olumlu katkı yapmaktadır.
Dritsakis (2012)	Fransa, Kıbrıs, Yunanistan, İtalya, İspanya, Tunus ve Türkiye'nin aralarında bulunduğu 7 Akdeniz ülkesi	1980-2007	Pedroni eşbütünleşme testi, Kao eşbütünleşme testi, Johansen-Fisher eşbütünleşme testi ve panel FMOLS testi	Turizmin gelişmesi ile EB arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. TG yedi Akdeniz ülkesinde turist sayısına kıyasla EB üzerinde daha fazla etkiye sahiptir.
Çağlayan vd. (2012)	Amerika (30 ülke), Asya (34 ülke), Avrupa (37 ülke), Doğu Asya (13 ülke), Güney Asya (6 ülke), Orta Asya (5 ülke), Latin Amerika ve Karayipler (28 ülke), Okyanusya (7 ülke), Orta Doğu ve Kuzey Afrika (11 ülke), Sahra Altı Afrika (24 ülke)	1995-2008	Pedroni eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi	Avrupa'da TG ile EB arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Amerika, Latin Amerika ve Karayipler'de EB'den turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Doğu Asya, Güney Asya ve Okyanusya'da nedenselliğin ters yönü TG'den EB'ye doğru bulunmuştur. Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Orta Asya ve Sahra Altı Afrika'da nedensellik ilişkisi yoktur.
Aktaş vd. (2013)	Fransa, İspanya, İtalya, Türkiye ve Yunanistan	1995-2011	Pedroni, Kao, Johansen-Fisher ve Westerlund panel eşbütünleşme testleri	TG'deki artış uzun dönemde EB üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 2: Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar (devamı)

Kamacı ve Oğan (2014)	Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Makedonya ve Özbekistan	1995-2011	Panel Granger nedensellik testi ve Pedroni eşbütünleşme testi	Uzun dönemde TG'den EB'ye nedensellik ilişkisi vardır.
Seghir vd. (2015)	49 ülke	1988-2012	Pedroni eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik testi ve panel FMOLS testi	EB ile TG arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır ve TG ile EB arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur.
Genç ve Tandoğan (2016)	Türkiye'nin de içinde bulunduğu ilk 30 ülkenin (2013 turist sayısına göre)	1995-2013	Pedroni eşbütünleşme testi, FMOLS ve panel nedensellik testi	Turizmden EB'ye tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Turizm EB'yi arttırmaktadır.
Tang ve Abosedra (2016)	Fas ve Tunus	1990-2010	BH eşbütünleşme testi, panel Granger nedensellik analizi ve Pedroni eşbütünleşme testi	Turizm EB'ye etki etmektedir.
Min vd. (2016)	55 ülke (gelir seviyelerine göre)	1995-2013	Panel eşbütünleşme testi	TG ekonomik gelişimin erken bir aşamasında EB'ye katkıda bulunurken ekonomi geliştikçe katkısı zayıflamaktadır.
Salifou ve Haq (2017)	11 Batı Afrika ülkesi	1990-2010	Pedroni eşbütünleşme testi	Uzun dönemde turizmin EB'ye etkisi vardır.

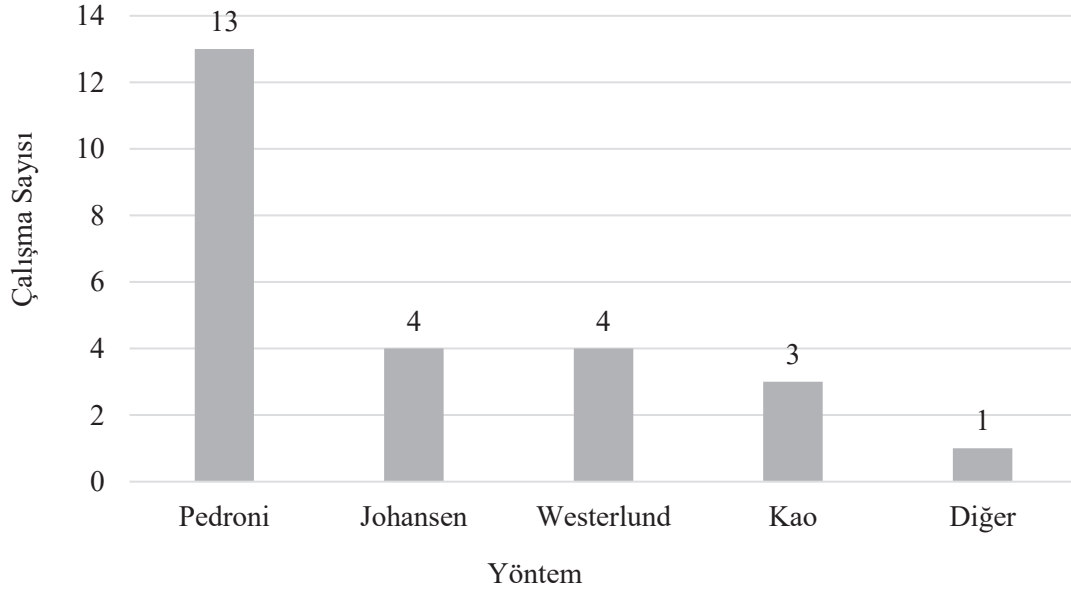
Tablo 2: Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar (devamı)

Mohapatra (2018)	Bangladeş, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan, ve Sri Lanka	1995-2014	Pedroni eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi, DH panel nedensellik testi ve panel FMOLS testi	Uzun dönemde TG EB'yi etkilemektedir.
Işık (2018)	Avusturya, Almanya, Fransa, İspanya, İsviçre, İsveç, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Portekiz ve Türkiye	2000-2015	Pedroni panel eşbütünleşme testi, Kao panel eşbütünleşme testi ve panel dinamik en küçük kareler testi (PDOLS)	Avrupa ülkelerinde turizm kaynaklı EB vardır.
Zamira (2018)	Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan	1995-2014	Westerlund panel eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi	Büyümeden turizme doğru kısa dönem nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Şengönül vd. (2018)	Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye	1995-2017	Durbin-Hausman eşbütünleşme testi, EK panel nedensellik testi	TG'den EB'ye, EB'den ve TG'den turist sayısına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Şahin (2018)	Japonya, Malezya, Singapur, Tayland, Kore, Meksika, Avusturya, Çin, Endonezya, Filipinler, Türkiye ve Şili	1995-2014	Panel bootstrap eşbütünleşme testi, Westerlund-Edgerton eşbütünleşme testi ve DH nedensellik testi	Turizmden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. EB ve CO2 emisyonu arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Akadiri ve Akadiri (2019)	16 ada ülkesi	1995-2016	Westerlund eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi	Turizmden EB'ye iki yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

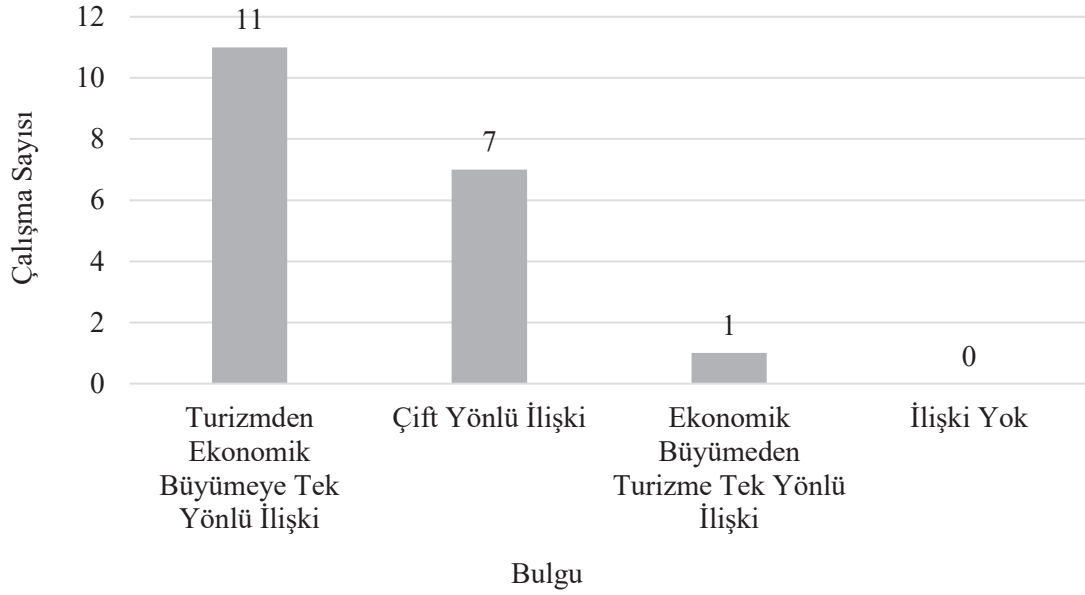
Tablo 2: Panel Eşbütünleşme Analizi Uygulayan Çalışmalar (devamı)

Roudi vd. (2019)	Bahreyn, Kıbrıs, Dominik Cumhuriyeti, Haiti, Jamaika, İzlanda, Malta, Mauritius, Sri Lanka ve Singapur	1995–2014	Johansen panel eşbütünleşme testi ve panel Granger nedensellik testi	Turizme bağlı büyüme, turizme bağlı enerji tüketimi, turizme bağlı yatırım söz konusudur.
------------------	--	-----------	--	---

Panel eşbütünleşme analizi uygulayan çalışmalar incelendiğinde, bu bölümde yer alan çalışmaların 13'ünün Pedroni eşbütünleşme testi, 4'ünün Westerlund eşbütünleşme testi, 4'ünün Johansen eşbütünleşme testi ve 3'ünün Kao eşbütünleşme testi uyguladığı görülmektedir (Şekil 11).

Şekil 11: Panel eşbütünleşme literatüründe uygulanan yöntem sayısı

Çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular incelendiğinde, çalışmaların 11'i turizmden (turizm geliri ve ziyaretçi sayısı) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi, 7'si çift yönlü nedensellik ilişkisi ve 1'i ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir (Şekil 12). Dolayısıyla panel eşbütünleşme analizi uygulayan çalışmaların ağırlıklı olarak turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi ve çift yönlü nedensellik ilişkisi bulgusunu elde ettiği görülmektedir.

Şekil 12: Panel eşbütünleşme literatüründe bulgular

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi konu edinen çalışmalar incelendiğinde, zaman serisi analizlerinin çoğunlukta olduğu fakat ulaşılabilir veri kaynakları zenginleştikçe panel veri analizlerinin de artış kaydettiği görülmektedir. Çalışmaların analiz sonuçlarına göre turizm ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bazı çalışmalarda turizmden ekonomik büyüme doğru tek yönlü etki bulunurken; bazı çalışmalarda ise turizm-ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Panel veri analizi uygulanan çalışmaların bir kısmı belirli bölge ülkelerine yoğunlaşırken (Akdeniz ülkeleri, Pasifik ülkeleri gibi), bazıları turizmin ülke ekonomisi için en önemli gelir kaynağı olduğu ada devletlerini incelemiştir. Çok az sayıda çalışmada gelişmişlik seviyesi ayrımı yapılırken; çalışmalarda aynı bölgede yer alan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin toplu olarak analize dahil edildiği görülmüştür. Panel eşbütünleşme analizi uygulanan çalışmaların hepsinde turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.

Bir sonraki bölümde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 13 üst-orta gelirli ülkede 1995-2018 dönemi için ekonomik büyüme ve turizm geliri ile ziyaretçi sayısı değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı belirlemek amacıyla panel eşbütünleşme testleri gerçekleştirilmiş ve elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

2. BÖLÜM

ÜST-ORTA GELİRLİ ÜLKELERDE EKONOMİK BÜYÜME VE TURİZM İLİŞKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

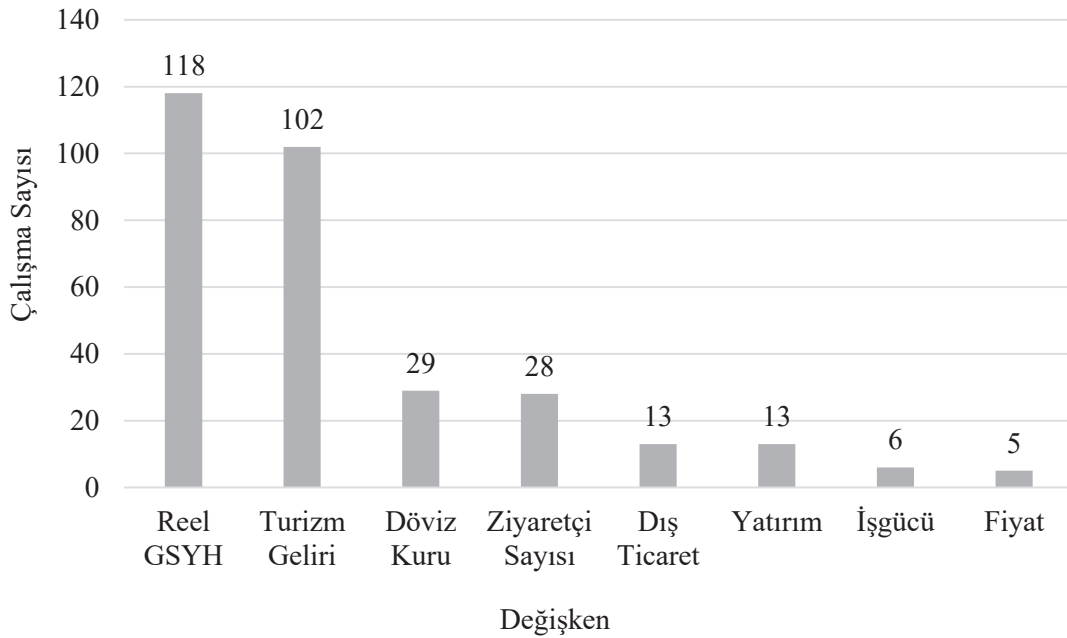
Hizmet sektörünün bir alt unsuru olan ve birçok sektörü olumlu yönde etkileyen turizm, özellikle Türkiye gibi cari açık sorunu olan ülkelerde kritik öneme sahiptir. Bu nedenle çalışmada, ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olup olmadığının panel eşbütünleşme analizi ile tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmayı benzer diğer çalışmalardan farklılaştırmak üzere, turizm faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin incelenmesi aşamasında benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin birlikte değerlendirilmesinin faydalı olacağı düşünülerek, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu üst-orta gelirli ülkeler analize dahil edilmiştir. Nitekim sanayileşmiş ve iktisadi olarak gelişimini tamamlamış ülkelerde turizm-büyüme ilişkisinin, sanayi sektörünün payının da kayda değer bir seviyede olması nedeniyle, daha zayıf olması beklenir. Diğer taraftan sanayileşme aşamasını tamamlayamamış ülkelerde hizmetler sektörünün ve bu sektörün bir alt kolu olan turizmin payı, toplam GSYH içinde dikkat çekici seviyelere ulaşabilmekte, dolayısıyla ekonomik büyüme için daha kritik bir rol oynayabilmektedir.

Turizm-büyüme ilişkisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada tek bir ülke verisinin kullanıldığı zaman serisi analizi yerine Türkiye ile benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin incelemeye dahil edilmesinin, bu alanda yapılan çalışmaların azlığı da göz önünde bulundurulduğunda ilgili yazına daha fazla katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir. Analiz aşamasında on üç adet ülkeye ilişkin değişkenin kullanılacağı panel eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Ayrıca analiz sonucunda elde edilen bulgular neticesinde incelenen ülke grubuna için ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı ve ilişkinin yönü tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.1. VERİ SETİ VE DEĞİŞKENLER

Çalışmada gerçekleştirilecek analizlerin birden fazla ülke verisi içermesi nedeniyle kullanılacak tüm verilerin ortak bir veri tabanından temin edilmesi, tutarlı ve sağlıklı sonuçlar elde edebilmek için önem arz etmektedir. Bu nedenle analizde kullanılan tüm veriler Dünya Bankası ve Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) veri tabanlarından elde edilmiştir. Analizde turizm göstergesi olarak turizm gelirinin yanı sıra ziyaretçi sayısı değişkeni de kullanılmıştır. Ekonomik büyüme değişkeni, reel GSYH verisi ile analizde yer almıştır. Çalışmanın literatür taraması bölümünde yer alan analizlerde kullanıldığı için reel efektif döviz kuru değişkenine de bu analizde yer verilmiştir (Şekil 13).

Şekil 13: Literatürde kullanılan değişkenler

Reel gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), turizm geliri, ziyaretçi sayısı ve nüfus verileri tüm ülkeler için Dünya Bankası veri tabanından; reel efektif döviz kuru verisi ise tüm ülkeler için BIS veri tabanından elde edilmiştir. Dünya Bankası veri tabanında yer alan turizm verilerinin, 1995-2018 yılları arasında mevcut olması dolayısıyla analiz bu dönemi kapsamaktadır. Değişkenlerin hangi kaynaklardan alındığına ilişkin bilgi ve analizlerde kullanılan değişken adı kısaltmaları Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 3: Çalışmada kullanılan değişkenler

Değişken Adı	Veri Tabanı	Değişken Adı Kısaltması
Reel GSYH	Dünya Bankası	rgdp
Kişi Başı Turizm Geliri (\$)	Dünya Bankası	trecp
Kişi Başı Ziyaretçi Sayısı	Dünya Bankası	tarrp
Reel Efektif Döviz Kuru	BIS	reer

Analiz aşamasında yer alacak ülke grubu, Dünya Bankasının gelir seviyesine göre ülke sınıflaması dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu kapsamda, Türkiye'nin de aralarında yer aldığı üst-orta gelirli ülkeler tespit edilerek, örneklem grubu olarak bu ülkeler belirlenmiştir. Dünya Bankası, ülkeleri gelir seviyelerine göre dört farklı grupta sınıflandırmaktadır: düşük gelirli (1.035\$ ve altı), alt-orta gelirli (1.036\$ - 4.045\$), üst-orta gelirli (4.046\$ - 12.535\$) ve yüksek gelirli (12.536\$ ve üzeri). Üst-orta gelir grubunda yer alan ve BIS veri tabanında reel efektif döviz kuru verisi mevcut olan on üç adet ülke analize dahil edilmiştir: Türkiye, Arjantin, Bulgaristan, Brezilya, Çin, Kolombiya, Endonezya, Güney Afrika, Malezya, Meksika, Peru, Rusya ve Tayland. Analizde kullanılan tüm değişkenlerin farklı düzeyde değer skalasına sahip olması nedeniyle öncelikle değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır.

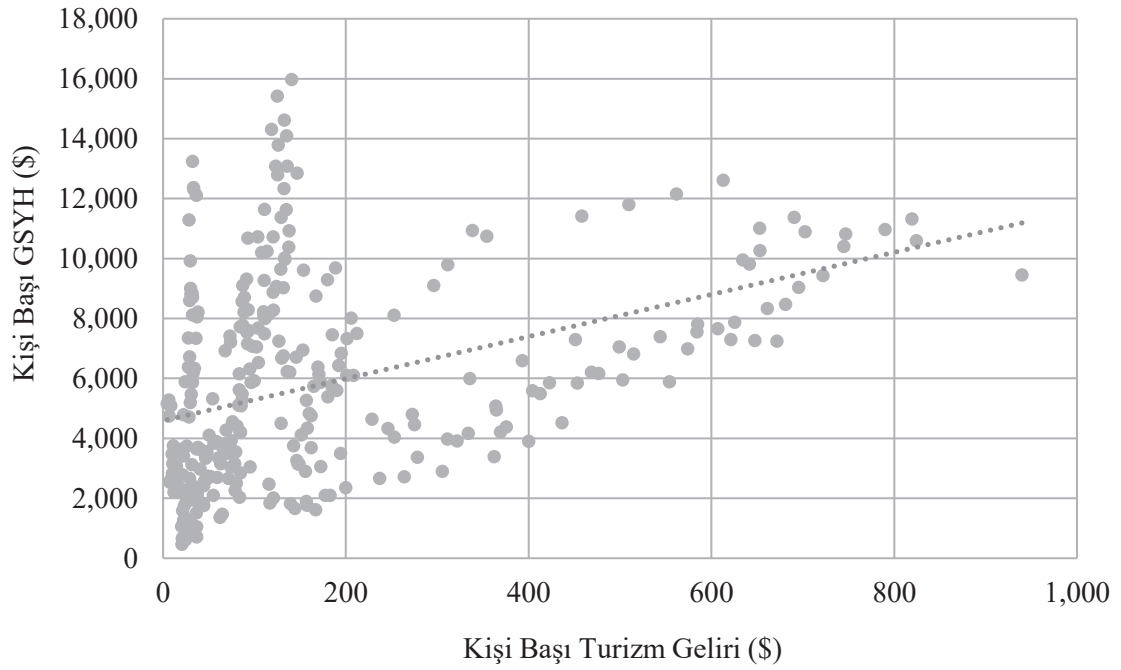
Ülke gurubuna ilişkin analizde kullanılan değişkenlerin özet istatistikleri Tablo 3'te verilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde belirlenen ülke grubunun tüm döneme ilişkin ortalama kişi başı gelirinin 5.775 ABD doları seviyesinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan ortalama kişi başı turizm gelirinin 169 ABD doları seviyesinde olduğu görülmektedir. Son olarak analizde yer alan değişkenlerden olan kişi başı ziyaretçi sayısı ise örneklem döneminde ortalama 0,2 kişi düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 4: Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Değişken Adı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
Kişi Başı Gelir (\$)	5.775	3.442	464	15.975
Kişi Başı Turizm Geliri (\$)	169,10	193,40	4,52	939,70
Kişi Başı Ziyaretçi Sayısı	0,21	0,25	0,01	1,32

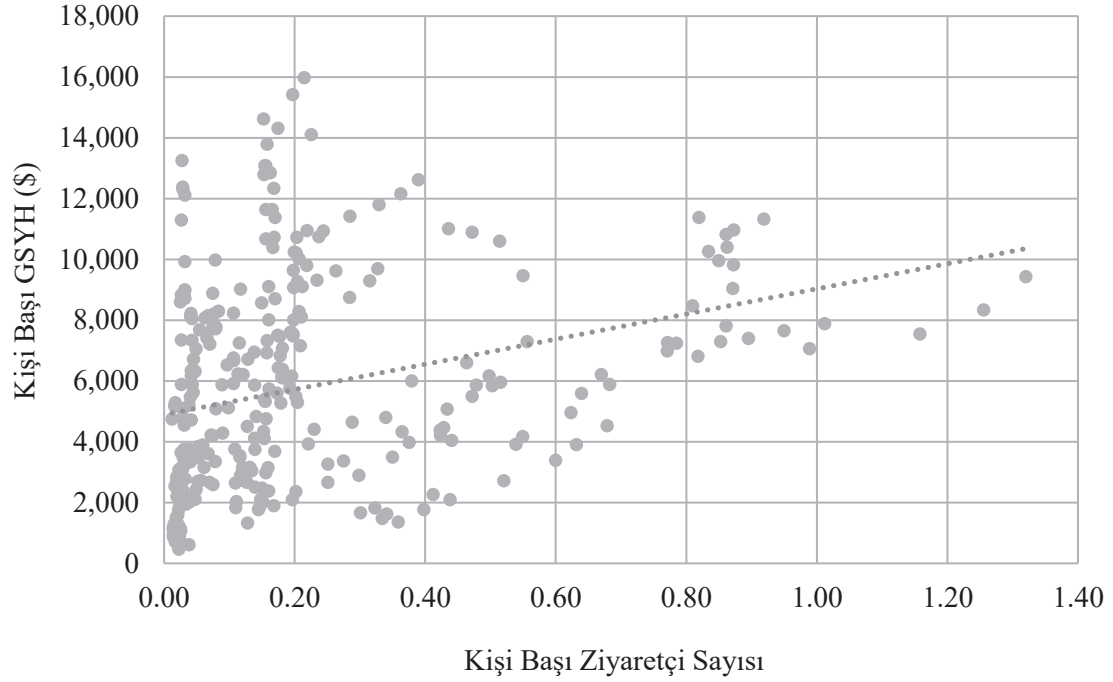
Ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki ilişkinin panel eşbütünlük testi ile incelenmesi öncesi verilere ilişkin grafiksel analiz yapılmış ve ilişkinin yönünün tespiti grafiksel yorum kullanılarak yapılmaya çalışılmıştır. Şekil 5 incelendiğinde turizm geliri ile GSYH arasındaki pozitif ilişki grafik üzerinde gözlenebilmektedir. Şekilde yer alan çizgi, GSYH ile turizm geliri arasındaki doğrusal eğilimi göstermektedir.

Şekil 14: Turizm Geliri – GSYH

Diğer taraftan aynı durum ziyaretçi sayısı ve GSYH arasında da görülmektedir. Benzer olarak, Şekil 6'da yer alan çizgi GSYH ile ziyaretçi sayısı arasındaki doğrusal eğilimi göstermektedir. Dolayısıyla turizm geliri ve ziyaretçi sayısı ile GSYH verisi grafik üzerinden incelendiğinde pozitif yönde ilişkili oldukları tespit edilmiştir.

Şekil 15: Ziyaretçi Sayısı – GSYH

Analize konu olan değişkenler arasındaki ilişkinin görsel incelenmesinin ardından ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki uzun dönemli ilişki ekonometrik analiz yardımıyla incelenmiştir. Bu aşamada kullanılan analiz yöntemleri bir sonraki bölümde özet olarak tanıtılmıştır.

2.2. YÖNTEM

Son dönemde ekonomi yazınında yer alan ampirik analizler incelendiğinde tek bir ülke verilerinin kullanıldığı çalışmalardan ziyade birden fazla ülke verisinin kullanıldığı panel veri çalışmalarının literatürde giderek yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bunun bir çok sebebi olmakla beraber en önemli sebeplerinden bir tanesi tek kaynaktan ulaşılabilen sağlıklı veri tabanlarının zenginleşmesi ve zaman geçtikçe analiz yapmaya imkan veren örneklem uzunluğuna sahip olunması olarak gösterilebilir (Im vd., 2003). Ayrıca panel veri çalışmaları ile incelemeye alınan değişkenler arasında daha kapsayıcı sonuçlar elde etme olanağı sağlanmaktadır. Zira iki değişken arasındaki ilişkinin tek bir ülke üzerinden incelenmesi ve benzer nitelikteki diğer ülkelerin analize dahil edilmemesi analiz bulgularının genele uygunluğu konusunda tartışmaya açık kalmaktadır. Diğer taraftan panel veri analizi uygulayan çalışmalardan elde edilen bulgular kullanılarak genele ilişkin yorumlama yapılabilmekte ve önerilen politika adımları daha geniş bir veri tabanına dayanmaktadır.

Bu çalışmada, birden fazla ülke verisini analizde kullanabilmek amacıyla panel veri analizi uygulanmıştır. Panel veri, yatay kesit ve zaman serisi verilerini eş zamanlı olarak içermesinden dolayı birden fazla ekonomik birimin (ülkenin) belirli bir dönem için verilerinin toplu olarak analize dahil edilmesine olanak sağlamaktadır (Gujarati ve Porter, 2009). Kısacası panel veri analizi ile ülkeye göre ve zamana göre değişimin etkisi tespit edilebilmektedir. Bu durum, bulguların birden fazla ülke verisinin yanı sıra belirli uzunluktaki zaman serisi verisine dayanması nedeniyle, analizden elde edilen sonuçlara ilişkin yorum gücünü artırmaktadır.

Bu doğrultuda, çalışmada Türkiye'nin de aralarında yer aldığı üst-orta gelirli on üç ülke için ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki ilişki panel eşbütünleşme testi ile incelenmiştir.

Panel eşbütünleşme testi öncesinde kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit etmek amacıyla beş farklı panel birim kök testi uygulanmış olup, bu testlere ilişkin bilgiler ilk alt bölümde paylaşılmıştır. Panel birim kök testlerinin ardından büyüme-turizm ilişkisini incelemek amacıyla kullanılan üç farklı panel eşbütünleşme testine ilişkin bilgiler ise ikinci alt bölümde verilmiştir. Üçüncü alt bölümde ise incelenen değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü tespit etmek amacıyla kullanılan panel dinamik en küçük kareler (PDOLS) modeline ilişkin bilgiler paylaşılmıştır. Testler sonucunda elde edilen bulgular ise bir sonraki bölümde sunulmuştur.

2.2.1. Panel Birim Kök Testleri

Panel veride, bir önceki bölümde de belirtildiği üzere yatay kesit ve zaman serisi verileri eş zamanlı olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla panel veride bir zaman boyutu mevcuttur ve bu sebeple analiz öncesinde, kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit etmek gerekmektedir. Nitekim, panel eşbütünleşme testinin gerçekleştirilebilmesi ve incelenen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığının incelenmesi için tüm değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan olmaları ve değişkenler kullanılarak elde edilen kalıntı serilerinin durağan olması şarttır (Engle ve Granger, 1987).

Analizde kullanılan reel GSYH, kişi başı turizm geliri ve kişi başı ziyaretçi sayısı değişkenlerinin durağan olup olmadıklarını tespit etmek için uygulanacak panel birim kök testleri Stata'da mevcut olan Levin-Lin-Chu (LLC), Im-Pesaran-Shin (IPS), Fisher, Hadri

LM (HLM) ve Breitung birim kök testleridir. Bu testler arasında HLM birim kök testinin boş hipotez incelenen serinin durağan olduğunu, alternatif hipotezi ise serinin durağan olmadığını savunmaktadır. Diğer tüm testlerde boş hipotez serinin durağan olmadığını, alternatif hipotez ise durağan olduğunu savunmaktadır. Diğer bir ifade ile HLM testi hariç tüm birim kök testleri sonucunda elde edilen değer kritik eşiği aşıyorsa serinin durağan olmadığını savunan boş hipotezi reddedebiliriz. Eğer elde edilen değer kritik eşiğin altında kalıyorsa (seri durağan değilse), değişkenin birinci farkı alınarak fark serisi elde edilir. Fark serisi için birim kök testi yapılarak serinin durağan olduğu düzey tespit edilene kadar aynı süreç tekrarlanır. Serinin birinci farkı alındığında durağanlık sonucuna ulaşılabiliyorsa değişkenin birinci dereceden durağan olduğu sonucuna varılır (Breitung ve Das, 2005; Choi, 2001; Hadri, 2000; Im vd., 2003; Levin vd., 2002).

2.2.2. Panel Eşbütünleşme Testleri

Zaman serisi analizlerinde iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için uygulamalı iktisat yazınında sıklıkla kullanılan eşbütünleşme testleri, panel veri analizlerinde de uygulanabilmektedir. Testin uygulanması için ön şart olan serilerin birinci farkları alındığında durağan olması durumu, bir önceki alt bölümde yer alan panel birim kök testleri ile incelenmiştir. Bu alt bölümde ise ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki uzun dönemli ilişkinin inceleneceği panel eşbütünleşme testlerinin teorik yapısı tanıtılmıştır. Bu amaçla Stata’da mevcut olan ve analiz aşamasında kullanılan Pedroni, Kao ve Westerlund eşbütünleşme testlerinin teorik yapıları incelenmiş ve bu testlere ilişkin özet bilgiler paylaşılmıştır. Test sonuçlarına ilişkin bulgular ise bir sonraki bölümde sunulmuştur.

2.2.2.1. Pedroni Eşbütünleşme Testi

Pedroni (2004), panel eşbütünleşme testlerinin, veri tabanlarında yer alan değişken sayısının artması ve belirli bir dönem uzunluğuna ulaşması sonrası sıklıkla uygulanan zaman serisi eşbütünleşme testlerine kıyasla daha geçerli sonuçlar vereceğini savunmaktadır. Panel eşbütünleşme testlerinde bazı durumlarda görülen birime özgü veri kayıpları da Pedroni (2004) tarafından önerilen bu eşbütünleşme testi ile engellenebilmekte ve böylelikle analiz sonuçlarında önemli bir açıklama gücüne sahip olan bireysel farklılıkların korunması sağlanabilmektedir (Pedroni, 2004).

Pedroni eşbütünleşme testinde kullanılan genel model formu aşağıda yer almaktadır.

$$y_{it} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_i X_{it} + e_{it} \quad (1)$$

Model 1’de yer alan ve aralarındaki uzun dönemli ilişki incelenen y_{it} ve x_{it} değişkenlerinin birinci farkları alındığında durağan olduğu varsayılmaktadır. α_i katsayısı panelde yer alan her bir birime özgü deterministik sabit etkileri ölçerken; δ_i katsayısı yine birim bazındaki deterministik eğilim etkisini ölçmektedir. Ayrıca eğim katsayısı olan β_i ’nin, modelde birim bazında farklılaşmasına izin verilmiş ve böylelikle bireysel farklılıkların sonuçlara yansıtılması sağlanmıştır.

Pedroni eşbütünleşme testinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için öncelikle tüm birimlere ait değişkenler ayrı ayrı yukarıdaki denklem kullanılarak tahmin edilir. İkinci aşamada ise tahminler sonucunda elde edilen kalıntılar toplulaştırılarak elde edilen yeni serinin durağanlık kontrolü yapılır. Elde edilen kritik değerler ve Pedroni (2004) tarafından oluşturulan istatistiksel testler kullanılarak değişkenler arasında eşbütünleşme olup olmadığına karar verilir. Pedroni eşbütünleşme testi için boş hipotez, incelenen seriler arasında eşbütünleşme bulunmadığını; alternatif hipotez ise eşbütünleşmenin var olduğunu savunmaktadır. Elde edilen değerler kritik değeri aşarsa boş hipotez reddedilir ve alternatif hipotez üzerinden eşbütünleşme olduğu kabul edilir.

2.2.2.2. Kao Eşbütünleşme Testi

Kao eşbütünleşme testi, Pedroni ile benzer olarak kalıntılar üzerinden gerçekleştirilen bir test yöntemidir. Kalıntıların testlerinde Dickey-Fuller ve genişletilmiş Dickey-Fuller model yapıları benimsenir. Aralarında uzun dönemli bir ilişki bulunup bulunmadığı incelenen iki değişken arasında en küçük kareler yöntemiyle gerçekleştirilen regresyondan elde edilen kalıntılar aşağıdaki formlarda modellenir (Kao, 1999).

$$\hat{e}_{it} = \rho \hat{e}_{it-1} + v_{it}, \quad (2)$$

$$\hat{e}_{it} = \rho \hat{e}_{it-1} + \sum_{j=1}^p \varphi_j \Delta \hat{e}_{it-j} + v_{itp} \quad (3)$$

Model 2 ve 3’te \hat{e} , iki değişken arasında gerçekleştirilen regresyondan elde edilen kalıntı serisini göstermektedir. Boş hipotez ρ ’nun 1’e eşit olduğunu ve seriler arasında eşbütünleşmenin olmadığı savunurken; alternatif hipotez ρ ’nun 1’den küçük bir değer aldığını ve değişkenler arasında eşbütünleşmenin mevcut olduğunu savunmaktadır. Elde

edilen değerlerin, kritik değerleri aşması durumunda incelenen seriler arasında eşbütünleşme olmadığını savunan boş hipotez reddedilir ve serilerin eşbütünleşik oldukları sonucuna ulaşılır.

2.2.2.3. Westerlund Eşbütünleşme Testi

Westerlund panel eşbütünleşme testi, diğer eşbütünleşme testlerine benzer olarak kalıntılar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Diğer taraftan yukarıda incelenen diğer testlerden farklı olarak eşbütünleşme ilişkisinin tespiti için kullanılan kalıntı serilerinin, her bir birim için birbirinden bağımsız olduğu varsayımı Westerlund eşbütünleşme testinde benimsenmemektedir. Westerlund (2005), benzer yapıdaki ülke verilerini inceleyen analizlerde serilerin birbirinden bağımsız olması gerektiğini varsayan yaklaşımın gerçekçi olmayacağını belirtmektedir. Testte öncelikle eşbütünleşme ilişkisi incelenen seriler ve Model 4'te verilen denklem formu kullanılarak kalıntı serisi elde edilmektedir (Westerlund, 2005).

$$y_{it} = d'_t \hat{\delta}_i + x'_{it} \hat{\beta}_i + \hat{e}_{it} \quad (4)$$

Westerlund panel eşbütünleşme testinde seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti amacıyla iki adet test istatistiği oluşturulmakta ve serilerin eşbütünleşik olmadığını savunan boş hipotez bu istatistiklerle sınanmaktadır. Elde edilen kalıntıların birim köke sahip olup olmadığını inceleyen test istatistikleri kullanılarak elde edilen değerlerin kritik değeri aşması durumunda serilerin eşbütünleşik olmadıklarını savunan boş hipotez reddedilir ve seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu savunulabilir.

2.2.3. Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) Modeli

İncelenen değişkenlerin eşbütünleşik olması durumunda değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve anlamlılığı, PDOLS modeli ile tahmin edilir. Aşağıda verilen PDOLS denklem modeli ile elde edilen parametreler kullanılarak, değişkenlerin birbirlerini etkileme gücü incelenir (Neal, 2014).

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i x_{it} + \sum_{j=-P}^P \gamma_{ij} \Delta x_{it-j} + \mu_{it} \quad (5)$$

Model 5 sonucunda elde edilen β parametresinin anlamlı olup olmadığı t istatistiği kullanılarak $H_0 : \beta_i = \beta_0$ ve $H_A : \beta_i = \beta_A \neq \beta_0$ hipotezleri ile belirlenir.

2.3. BULGULAR

Bu bölümde, bir önceki bölümde açıklanan ekonometrik analiz yöntemlerinden elde edilen bulgular paylaşılmıştır. İlk olarak panel birim kök test sonuçları sunulmuş ve analizlerde yer alan serilerin durağan olup olmadıklarına yönelik çıkarımda bulunulmuştur. İkinci alt bölümde ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında uzun dönemli ilişkiyi tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen panel eşbütünleşme testlerinin sonuçları verilmiştir. Son kısımda ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve büyüklüğünü belirlemeyi sağlayan PDOLS modeli sonuçları paylaşılmıştır.

2.3.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

İncelenen seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını inceleyen panel eşbütünleşme testlerinden önce kullanılan serilerin, durağan olup olmadıklarını tespit etmek gerekmektedir. İncelenen serilerin düzeyde durağan olmadığı ve serinin birinci farkı alındığında durağan olduğu durumda değişkenler panel eşbütünleşme testi için kullanılabilir.

Bu kapsamda gerçekleştirilen IPS birim kök testine ilişkin bulgular Tablo 5’de gösterilmektedir. IPS birim kök testine ait boş hipotez, incelenen serinin birim köke sahip olduğunu savunmaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde düzey veri için tüm değişkenlerin birim köke sahip olduğunu savunan boş hipotez reddedilememiştir. Değişkenlerin birinci farkları alındığında ise yüzde bir anlamlılık seviyesinde boş hipotez reddedilerek, serilerin durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 5: IPS panel birim kök testi sonuçları

Değişken	İstatistik	Düzyey Veri		Birinci Fark	
		Sonuç	p-değeri	Sonuç	p-değeri
GSYH	t-bar	-0.4309	---	-3.6625	---
	t-tilde-bar	-0.4057	---	-2.8245	---
	Z-t-tilde-bar	4.6872	1.0000	-6.5636	0.0000*
Turizm Geliri	t-bar	-1.0394	---	-4.4919	---
	t-tilde-bar	-0.9993	---	-3.2164	---
	Z-t-tilde-bar	1.9373	0.9736	-8.3848	0.0000*
Ziyaretçi Sayısı	t-bar	-1.0754	---	-5.0088	---
	t-tilde-bar	-0.9040	---	-3.3970	---
	Z-t-tilde-bar	2.3788	0.9913	-9.2239	0.0000*

* 0.01 seviyesinde anlamlıdır

Çalışmada incelenen değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit için kullanılan diğer panel birim kök testlerinin bulguları incelendiğinde GSYH, turizm geliri ve ziyaretçi sayısı değişkenlerinin düzeyde birim köke sahip olduğu, serinin birinci farkı alındığında ise durağan olduğu tespit edilmiştir. LLC, Fisher, HLM ve Breitung testlerine ilişkin tablolar ekte yer almaktadır.

2.3.2. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını, diğer bir ifade ile aralarında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını belirlemek amacıyla üç farklı panel eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Her bir teste ilişkin elde edilen bulgular bu alt bölümde paylaşılmıştır.

Tablo 6: Pedroni panel eşbütünleşme testi sonuçları

Değişkenler	İstatistik	Sonuç	p-değeri
GSYH ve Turizm Geliri	MVR	-3.7799	0.0001*
	MPP t	2.5800	0.0049*
	PP t	2.8541	0.0022*
	ADF t	3.4196	0.0003*
GSYH ve Ziyaretçi Sayısı	MVR	-3.7379	0.0001*
	MPP t	2.5595	0.0052*
	PP t	2.4189	0.0078*
	ADF t	2.8655	0.0021*

* 0.01 seviyesinde anlamlıdır.

İlk olarak Pedroni eşbütünleşme testine ilişkin bulgular Tablo 5’te yer almaktadır. Pedroni testine ait boş hipotez, incelenen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını savunmaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisi için yüzde bir anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Ziyaretçi sayısı ve ekonomik büyüme ilişkisi için de yüzde bir anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Sonuç olarak turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında ve ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 7: Kao panel eşbütünleşme testi sonuçları

Değişkenler	İstatistik	Sonuç	p-değeri
GSYH ve Turizm Geliri	MDF t	1.9490	0.0256**
	DF t	1.2726	0.1016
	ADF t	2.3688	0.0089***
	UMDF t	2.0363	0.0209**
	UDF t	1.3881	0.0826*
GSYH ve Ziyaretçi Sayısı	MDF t	1.8079	0.0353**
	DF t	1.1037	0.1349
	ADF t	2.2913	0.0110**
	UMDF t	2.0220	0.0216**
	UDF t	1.3759	0.0844*

* 0.1 seviyesinde anlamlıdır.

** 0.05 seviyesinde anlamlıdır.

*** 0.01 seviyesinde anlamlıdır.

İkinci olarak Kao eşbütünleşme testine ilişkin bulgular Tablo 6’da verilmiştir. Kao testine ait boş hipotez, incelenen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını savunmaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisi için yüzde bir anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Ziyaretçi sayısı ve ekonomik büyüme ilişkisi için ise yüzde beş anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Pedroni testi ile benzer şekilde Kao eşbütünleşme testinde de turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında ve ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 8: Westerlund panel eşbütünleşme testi sonuçları

Değişkenler	İstatistik	Sonuç	p-değeri
GSYH ve Turizm Geliri	VR	1.8112	0.0351**
GSYH ve Ziyaretçi Sayısı	VR	1.5649	0.0588*

* 0.1 seviyesinde anlamlıdır.

** 0.05 seviyesinde anlamlıdır.

Son olarak Westerlund eşbütünleşme testine ilişkin bulgular Tablo 7’de sunulmuştur. Westerlund testine ait boş hipotez, incelenen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını savunmaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisi için yüzde beş anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Ziyaretçi sayısı ve ekonomik büyüme ilişkisi için ise yüzde on anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilmektedir. Önceki her iki testle benzer şekilde turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında ve ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 9: Panel eşbütünleşme testi toplu sonuçları

Değişkenler	Test	Bulgu	p-değeri
GSYH ve Turizm Geliri	Pedroni	Eşbütünleşme var	<0.01
	Kao	Eşbütünleşme var	<0.01
	Westerlund	Eşbütünleşme var	<0.05
GSYH ve Ziyaretçi Sayısı	Pedroni	Eşbütünleşme var	<0.01
	Kao	Eşbütünleşme var	<0.05
	Westerlund	Eşbütünleşme var	<0.1

Her üç test sonucunda elde edilen bulgular toplu olarak Tablo 8’de verilmiştir. Ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığını tespit etmek amacıyla uygulanan test sonuçlarına göre turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında ve ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2.3.3. Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) Modeli Sonuçları

Ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının tespit edilmesi sonrasında ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla PDOLS modeli uygulanmıştır. Uzun dönemde üst-orta gelirli ülkelerde ekonomik büyümenin mi turizmi etkilediği ve/veya turizmin mi ekonomik büyümeyi etkilediğini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu analiz sonuçları bu alt bölümde paylaşılmıştır. Ayrıca analiz sonucunda her bir ülke için ayrı ayrı bulgular da elde edilmiş ve sunulmuştur.

Tüm ülkelerin yer aldığı ülke grubu için (Tablo 9) ilişkinin yönü incelendiğinde ekonomik büyüme ile turizm geliri arasında ve ekonomik büyüme ile ziyaretçi sayısı arasında iki yönlü pozitif bir ilişki bulunmuştur. Diğer bir ifade ile uzun dönemde büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı birbirlerini olumlu bir şekilde etkilemektedir.

Tablo 10: Tüm ülke grubu için PDOLS testi sonuçları

İlişki (Tüm Ülkeler)	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.548	66.99	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.693	49.22	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.697	62.30	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.195	33.39	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Modelden elde edilen Tablo 9’daki katsayılar incelendiğinde, kişi başı turizm gelirinde meydana gelen yüzde birlik artışın reel GSYH’yı yüzde 0,55 oranında artırdığı görülmüştür. Benzer şekilde, kişi başı ziyaretçi sayısında meydana gelen yüzde birlik artışın reel GSYH’yı yüzde 0,70 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan, reel

GSYH’da meydana gelen yüzde birlik artışın kişi başı turizm geliri ve ziyaretçi sayısını sırasıyla yüzde 1,70 oranında ve yüzde 1,20 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

PDOLS modeli her bir ülke için sonuç alma imkanı da sunmaktadır. Bu kapsamda analizde yer alan her bir ülke için ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasındaki uzun dönemli ilişkinin yönü bireysel olarak incelenmiş, analizlerden elde edilen katsayı büyüklükleri ve anlamlılık dereceleri Tablo 10’da sunulmuştur. Elde edilen bulgular incelendiğinde Meksika dışındaki tüm ülkelerde turizm ile ekonomik büyüme arasında yüzde birlik anlamlılık düzeyinde çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Meksika için elde edilen bulgular incelendiğinde, turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında yüzde bir anlamlılık düzeyinde çift yönlü bir ilişki olmasına rağmen, ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Tüm ülkelere ilişkin PDOLS test sonuç tabloları Ek 2’de yer almaktadır.

Tablo 11: Ülke temelli PDOLS testi sonuçları

Ülke\Katsayı	Turizm Geliri → GSYH	GSYH → Turizm Geliri	Ziyaretçi Sayısı → GSYH	GSYH → Ziyaretçi Sayısı
Arjantin	0.389*	2.388*	0.544*	1.617*
Brezilya	0.339*	3.125*	1.259*	0.615*
Bulgaristan	0.511*	1.281*	0.418*	2.189*
Çin	0.921*	1.208*	1.496*	0.539*
Kolombiya	0.509*	1.994*	0.400*	2.328*
Endonezya	0.729*	1.369*	0.726*	1.266*
Malezya	0.409*	1.723*	0.617*	1.047*
Meksika	0.717*	0.890*	0.016	0.331
Peru	0.529*	1.807*	0.528*	1.717*
Rusya	0.715*	1.228*	0.615*	0.886*
Güney Afrika	0.356*	2.494*	1.274*	0.758*
Tayland	0.413*	1.796*	0.452*	1.442*
Türkiye	0.587*	0.699*	0.720*	0.795*

* 0.01 seviyesinde anlamlıdır.

Çalışmada yapılan testler sonucunda, analiz kısmının ilk aşamasında reel GSYH, kişi başı turizm geliri ve kişi başı ziyaretçi sayısı değişkenlerinin birinci farkları alındığında

durağan oldukları tespit edilmiştir. Analiz kısmının ikinci aşamasında reel GSYH ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu, dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son aşamada ise değişkenler arasında tespit edilen bu uzun dönemli ilişkinin yönü ve işareti belirlenmiştir. Tüm ülke grubu için ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında çift yönlü pozitif bir ilişki bulunmuştur. Analiz her bir ülke için ayrı ayrı gerçekleştirildiğinde, tüm ülkeler için ekonomik büyüme ile turizm geliri arasında çift yönlü pozitif ilişki tespit edilirken, ekonomik büyüme ile ziyaretçi sayısı arasında Meksika hariç bütün ülkelerde çift yönlü pozitif ilişkinin geçerli olduğu görülmüştür. Meksika’da ise ekonomik büyüme ile ziyaretçi sayısı arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Sonuç olarak Türkiye’nin de içinde yer aldığı üst-orta gelirli ülke grubu için yapılan analizlerde ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında uzun dönemli, çift yönlü ve pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Literatürde yer alan çalışmalardan elde edilen bulgular incelendiğinde turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi öne çıkmaktadır. Literatürde yer alan bu çalışmaların büyük bir kısmının zaman serisi analizi gibi tek bir ülke verisine dayanan analizleri içerdiği görülmektedir. İki değişken arasındaki ilişkinin tek bir ülke üzerinden incelenmesi ve benzer nitelikteki diğer ülkelerin analize dahil edilmemesi, elde edilen analiz bulgularının politika üretim sürecinde uygulanabilirliği konusunda tereddüt oluşturmaktadır. Öte yandan son dönemde güvenilir veri tabanlarının (Dünya Bankası, BIS gibi) zenginleşmesi ile birlikte panel veri analizi uygulayan çalışmalardan elde edilen bulgular, genele ilişkin yorumlama yapılabilmesine imkan tanımakta, böylece önerilen politika adımları daha geniş bir ülke grubundan elde edilen sonuçlara dayandırılmaktadır. Bu sebeple çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır.

Diğer taraftan, literatürde panel veri analizi kullanan son dönem çalışmalar incelendiğinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin aynı analizde kullanıldığı görülmektedir. Halbuki turizm faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin incelenmesi aşamasında benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin birlikte değerlendirilmesi, daha tutarlı sonuçlar elde etmek bakımından faydalı olacaktır. Bu kapsamda Lee ve Chang (2008), OECD'ye üye olan ve üye olmayan ülkeler üzerine yaptığı çalışmada, OECD üyesi olmayan ülkeler için turizm gelirlerindeki artışın ekonomik büyümeyi daha fazla etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Fakat Lee ve Chang (2008) çalışmasında yapılan ülke grubu ayrımının tam olarak bir gelir seviyesi ayrımına denk gelmediği düşünülmektedir. Nitekim OECD üyesi ülkeler arasında çoğunlukla yüksek gelirli ülkeler olmakla birlikte daha alt gelir seviyesine sahip ülkeler de bulunmaktadır.

İncelenen literatürde turizm-ekonomik büyüme ilişkisini, ülkelerin gelir seviyesini dikkate alarak analiz eden tek çalışma Min vd. (2016) makalesidir. Çalışmada alt, orta ve üst gelir seviyesine sahip ülke grupları için turizm-ekonomik büyüme ilişkisi, panel eşbütünleşme analizi kullanılarak 1995-2013 dönemini kapsayacak şekilde incelenmiş ve daha yüksek gelir seviyesine sahip ülke grubunda turizmin etkisinin azaldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada da Min vd. (2016) makalesine benzer olarak panel eşbütünleşme

testi kullanılmış ve Türkiye ile benzer gelir düzeyine sahip olan üst-orta gelirli ülkelerin verileri kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın Türkiye’de bu gelir seviyesine sahip ülke grubunu inceleyen ilk çalışma olması önem arz etmektedir.

Çalışmada yapılan testler sonucunda, analiz kısmının ilk aşamasında reel GSYH, kişi başı turizm geliri ve kişi başı ziyaretçi sayısı değişkenlerinin birinci farkları alındığında durağan oldukları tespit edilmiştir. Analiz kısmının ikinci aşamasında reel GSYH ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Son aşamada ise değişkenler arasında tespit edilen bu uzun dönemli ilişkinin yönü ve işareti belirlenmiştir. Tüm ülke grubu için ekonomik büyüme ile turizm arasında çift yönlü pozitif bir ilişki bulunmuştur. Turizm gelirlerindeki yüzde birlik bir artışın reel GSYH’yi yüzde 0.55 oranında artırdığı, reel GSYH’deki yüzde birlik bir artışın ise turizm gelirlerini yüzde 1.70 oranında artırdığı görülmüştür. Benzer şekilde ziyaretçi sayısındaki yüzde birlik artış reel GSYH’yi yüzde 0.70 oranında artırırken, reel GSYH’deki yüzde birlik artış ziyaretçi sayısını yüzde 1.20 oranında artırmaktadır.

Analiz her bir ülke için ayrı ayrı gerçekleştirildiğinde, ülkelerin tamamında turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif ilişkinin geçerli olduğu görülmüştür. Ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında da Meksika hariç tüm ülkelere çift yönlü pozitif ilişki tespit edilmiştir. Sonuç olarak Türkiye’nin de içinde yer aldığı üst-orta gelirli ülke grubu için yapılan analizlerde ekonomik büyüme ile turizm geliri ve ziyaretçi sayısı arasında Samimi vd. (2011), Seghir vd. (2015), Akadiri vd. (2019) çalışmalarına benzer şekilde uzun dönemli, çift yönlü ve pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan panel eşbütünleşme analizi uygulayan çalışmalardan Tang ve Abosedra (2016), Salifou ve Haq (2017) ve Mohapatra (2018) turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Turizm sektörü Türkiye ekonomisi için önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada gerçekleştirilen analiz neticesinde elde edilen sayısal parametreler ekonomik büyüme için turizmin uzun vadede etkili olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında turizm sektörüne yapılacak yatırımların uzun vadede ülke ekonomisine katkı sağlayacağı açıktır. Türkiye’nin 2018 yılı itibarıyla yıllık turizm geliri 31.9 milyar dolar seviyesinde bulunmaktadır. Yapılacak yeni yatırımlarla turizm gelirinin 1 milyar dolar artması

durumunda reel GSYH büyümesi yüzde 1,72 puan artış gösterecektir. Diğer taraftan siyasi istikrarsızlık ve terör olayları gibi ülkenin uluslararası alanda itibarını zayıflatıcı olaylar ve son dönemde yaşadığımız Covid-19 gibi salgın hastalıklar bu sektörü olumsuz etkileyebilmektedir. Koyuncu (2020) çalışmasında 2016 yılında yaşanan terör olaylarının ve başarısız darbe girişiminin ülkenin 2003-2016 yılları arasında turizm gelirlerinde yakalamış olduğu yukarı yönlü eğilimde olumsuz anlamda kırılmaya sebep olduğunu belirtmiştir. Çalışmada, bu kırılmanın olmaması durumunda 2016-2019 yılları arasında turizmden 33 milyar dolar ile 55 milyar dolar arasında daha fazla gelir elde edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, turizm sektörünün ekonomi için önemi göz önünde bulundurularak, bu problemler için çözüm üretilmesi önem arz etmektedir.

Çalışmada, reel efektif döviz kuruna ilişkin verilerin kısıtlı olması nedeniyle on üç adet üst-orta gelirli ülke verisi kullanılabilmiştir. Önümüzdeki dönemde bu konu üzerine yapılacak çalışmalarda, daha geniş bir veri tabanına erişilmesi ile bu kısıtın aşılması durumunda analizde kullanılan ülke sayısının artırılması sağlanacaktır. Ayrıca, gelecekte yapılacak çalışmaların; üst-orta gelirli ülkelerde turizm ile döviz kuru, istihdam, cari denge, gelir eşitsizliği gibi diğer makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin varlığının tespiti için tekrar edilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Ek olarak sağlık turizmi, doğa turizmi ve kültür turizmi gibi turizmin alt kolları ile farklı makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki de üst-orta gelirli ülkeler için incelenebilir. Diğer taraftan, Min vd. (2016) çalışmasına benzer şekilde diğer gelir seviyesine sahip ülke grupları için turizm ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin araştırılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akadiri, S. S. ve Akadiri, A. C. (2019). Examining the Causal Relationship between Tourism, Exchange Rate and Economic Growth in Tourism Island States: Evidence from Second-Generation Panel. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 1-16.
- Akan, Y. ve Işık, C. (2009). Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970-2007). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 197-203.
- Akdağ, S. ve Seçilmiş, C. (2018). OECD Ülkelerinde Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: Dinamik Panel ve Panel Nedensellik Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2960-2977.
- Akinboade, O. A. ve Braimoh, L. A. (2010). International Tourism and Economic Development in South Africa: A Granger Causality Test. *International Journal of Tourism Research* 12(2), 149-163.
- Akkılıç, M.E. (2003). Turizm Pazarlamasında Faydalar ve Bir Turist Tatmin Modeli Önerisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 211-232.
- Aktaş, A.R., Kaplan, F. ve Kocaman, S. (2013). Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Akdeniz Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. S. Sarı, A. H. Gencer ve İ. Sözen (Haz.). *International Conference on Eurasian Economies*. (s. 755-760). İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- AKTOB (2014). Turizm Sektörünün Yapısı, Büyüklüğü ve Ekonomiye Katkısı. *Akdeniz Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği*, Şubat 2014.
- Algan, N. ve Gencer, S. (2015). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden Bulgular. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 31-44.
- Alp, A. E. (2010). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 13-24.
- Altınar, A. (2019). Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018). *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 114-133.
- Apergis, N. ve Payne, J. E. (2012). Tourism and Growth in the Caribbean-Evidence from a Panel Error Correction Model. *Tourism Economics*, 18(2), 449-456.
- Arabacı, H. (2018). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 104-109.

- Aratuo, D. N. ve Etienne, X. L. (2019). Industry Level Analysis of Tourism-Economic Growth in the United States. *Tourism Management*, 70, 333-340.
- Aratuo, D. N., Etienne, X. L., Gebremedhin, T. ve Fryson, D. M. (2019). Revisiting the Tourism-Economic Growth Nexus: Evidence from the United States. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(9), 3779-3798.
- Aslan, A. (2008). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(24), 1-12.
- Aslan, A. (2014). Tourism Development and Economic Growth in the Mediterranean Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests. *Current Issues in Tourism*, 17(4), 363-372.
- Aslan, A. (2015). Does Tourism Cause Growth? Evidence from Turkey. *Current Issues in Tourism*, 19(12), 1176-1184.
- Ayaydın, H., Baltacı, N., Pala F. ve Barut, A. (2019). Türkiye’de Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 8(15), 69-84.
- Aydın, A., Darıcı, B. ve Taşçı, H. M. (2015). Uluslararası Turizm Talebini Etkileyen Ekonomik Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 143-177.
- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2), 137-150.
- Bahar, O. ve Baldemir, E. (2008). Uluslararası Ticaret ile Uluslararası Turizm Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(4), 97-111.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: the Spanish Case, *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Balcılar, M., Eyden, R., Inglesi-Lotz, R. ve Gupta, R. (2014). Time-Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in South Africa. *Applied Economics*, 46(36), 4381-4398.

- Balibey, M. ve Türkyılmaz, S. (2015). A Spectral Method Approach for the Relationship Between Tourism and Economic Growth in Turkey. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), 85-96.
- Bassil, C., Hamadeh, M. ve Samara, N. (2015). The Tourism Led Growth Hypothesis: The Lebanese Case. *Tourism Review*, 70(1), 43-55.
- Baykul, A. ve Maden, S. I. (2017). Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi: Tr61 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2). 65-73.
- Bayramoğlu, T. ve Arı, Y. O. (2015). The Relationship Between Tourism and Economic Growth in Greece Economy: A Time Series Analysis. *Computational Methods in Social Sciences*, 3(1), 89-93.
- Belloumi, M. (2010). The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research*, 12(5), 550–560.
- Bilen, M., Yılcı, V. ve Eryüzlü, H. (2017). Tourism Development and Economic Growth: A Panel Granger Causality Analysis in the Frequency Domain. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 27-32.
- Bilgiçli, İ. ve Altınkaynak, F. (2016). Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı*, 560-580.
- Bouzahzah, M. ve Menyari, Y. E. (2013) International Tourism and Economic Growth: The Case of Morocco and Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 18(4), 592-607.
- Bozgeyik, Y. ve Yoloğlu, Y. (2015). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: 2002-2014 Dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), 627-640.
- Breitung, J. and Das, S. (2005). Panel unit root tests under cross-sectional dependence. *Statistica Neerlandica*, 59(4), 414–433.
- Brida, J. G. ve Risso, W. A. (2010). Tourism as a Determinant of Long-Run Economic Growth, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events*, 2(1), 14-28.
- Brohman, J. (1996). New directions in tourism for third world development. *Annals of Tourism Research*, 23(1), 48-70.
- Chen, C. F. ve Chiou-Wei, S. Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*, 30(6), 812-818.

- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20, 249–272.
- Corrie, K., Stoeckl, N. ve Chaiechi, T. (2013). Tourism and Economic Growth in Australia: An Empirical Investigation of Causal Links. *Tourism Economics*, 19(6), 1317-1344.
- Cortes-Jimenez, I. ve Pulina, M. (2010) Inbound Tourism and Long-Run Economic Growth, *Current Issues in Tourism*, 13(1), 61-74.
- Çağlayan, E., Güriş, B. ve Öskönbayeva, Z. (2012). Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti için Geçerliliğinin Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 105-122.
- Çağlayan, E., Şak, N. ve Karymshakov, K. (2012). Relationship between Tourism and Economic Growth: A Panel Granger Causality Approach. *Asian Economic and Financial Review*, 2(5), 591-602.
- Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-44.
- Çınar, M. ve Ülker, B. (2018). Ekonomik Büyüme ile Turizm Geliri Arasındaki Uzun Dönemli İlişki: Türkiye ve KKTC Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 592-602.
- Çoban, B., Firuzan, E. ve Oğuzhan, A. (2018). Farklı Varyanslık ve Yapısal Kırılmalar Altında Ekonomik Büyüme ile Turizm İlişkisinin İncelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 319-337.
- Çoban, O. ve Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 243-261.
- Değer, M. K. (2006). Turizme ve İhracata Dayalı Büyüme: 1980-2005 Türkiye Deneyimi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 68-86.
- Dereli, D. D. ve Akiş, E. (2019). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi (1970-2016). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 467-477.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74 (366), 427-431.

- Dilber, İ. (2007). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Girdi-Çıktı Tablosu Yardımıyla Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), 205-220.
- Dilber, İ. ve Kılıç, J. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Engle Granger Eşbütünleşme Testi ve VAR Model. *TESAM Akademi Dergisi*, 5(2), 95-118.
- Doğru, T. ve Bulut, U. (2018). Is Tourism an Engine for Economic Recovery? Theory and Empirical Evidence. *Tourism Management*, 67, 425-434.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305–316.
- Dritsakis, N. (2012). Tourism Development and Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach. *Tourism Economics*, 18(4), 801–816.
- Durbarry, R. (2004). Tourism and Economic Growth: The Case of Mauritius. *Tourism Economics*, 10(4), 389-401.
- Dücan, E., Şit, M. ve Şentürk, M. (2016). Ekonomik Büyümeyle Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Eadington, W. R. ve Redman, M. (1991). Economics and Tourism. *Annals of Tourism Research*, 18, 41-56.
- Ekanayake, E. M. ve Long, A. E. (2012). Tourism Development and Economic Growth in Developing Countries. *The International Journal of Business and Finance Research*, 6(1), 51-63.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, 55 (2), 251-276.
- Erdoğan, S. ve Torba, Ş. (2018). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi ile Araştırma. B. Darıcı, H. M. Ertuğrul ve F. Ayhan (Haz.). *ICOAEF’18 IV. International Conference on Applied Economics and Finance & Extended With Social Sciences* (s. 1024-1030). Kuşadası.
- Esen, E. ve Özata, E. (2015). Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye için Geçerliliğinin ARDL Modeli ile Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 43-58.
- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2020). Tourism Development and Economic Growth: An Asymmetric Panel Causality Test. *Current Issues in Tourism*, 23(6), 659-665.

- Fawaz, F., Rahnama, M. ve Stout, B. (2014). An Empirical Refinement of the Relationship between Tourism and Economic Growth. *Anatolia*, 25(3), 352-363.
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2007). Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807-818. (2007).
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadesse, B. (2011). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries-Further Empirical Evidence. *Tourism Economics*, 17(6), 1365-1373.
- Furmolly, A. W. ve Uludağ, B. K. (2018). Turizmin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisi (1963-2015). *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 3(1), 11-22.
- Genç, M. C. ve Tandoğan, D. (2016). Ekonomik Büyüme ve Turizm Arasındaki İlişki: Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi [Bildiri]. *IMUCO International Multidisciplinary Conference*, Antalya.
- Ghartey, E. E. (2013). Effects of Tourism, Economic Growth, Real Exchange Rate, Structural Changes and Hurricanes in Jamaica. *Tourism Economics*, 19(4), 919-942.
- Gökovalı, U. ve Bahar, O. (2006). Contribution of Tourism to Economic Growth: A Panel Data Approach. *Anatolia An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 17(2), 155-167.
- Gövdeli, T. (2018). Ekonomik Özgürlük, Turizm ve Ekonomik Büyüme: BRICST Ülkelerinde Konya Bootstrap Nedensellik Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı*, 379-390.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2009). Basic Econometrics. *McGraw-Hill*, 5th Edition, Singapore.
- Gunduz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Hacıoğlu, N. (2014). Turizm Pazarlaması. *Nobel Yayıncılık*, 9.basım, Ankara.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *Econometrics Journal*, 3, 148-161.
- Hüseyini, İ., Doru, Ö. ve Tunç, A. (2017). The Effects Of Tourism Revenues on Economic Growth in the Context of Neo-Classical Growth Model: In the Case of Turkey. *Ecoforum Journal*, 6(1), 1-6.
- Hye, Q. M. A. ve Khan, R. E. A. (2013) Tourism-Led Growth Hypothesis: A Case Study of Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(4), 303-313.

- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics* 115, 53 – 74.
- Işık, N. (2018). Avrupa’da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi. *International Review of Economics and Management*, 6(2), 1-20.
- İslamoğlu, A. H. (2010). Turizm Pazarlaması. *Beta Basım Yayım Dağıtım*, İstanbul.
- Kamacı, A. ve Oğan, Y. (2014). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Panel Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi. S. Sarı, A. H. Gencer ve İ. Sözen (Haz.). *International Conference on Eurasian Economies*. (s. 1007-1012). İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- Kanca, O. C. (2015). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013). *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 1-14.
- Kandır, Y. S., Özmen, M. ve Önal, Y., B. (2007). Türk Turizm Sektöründe Büyüme Göstergelerinin Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisinin İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 166-185.
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- Kara, O., Çömlekçi, İ. ve Kaya, V. (2012). Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler ile İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011). *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 75-100.
- Karamelikli, H. ve Erkuş, S. (2016). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Büyüme Oranı Üzerindeki Asimetrik Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(29), 1-15.
- Karimi, M. S. (2018) The Linkage Between Tourism Development and Economic Growth in Malaysia: A Nonlinear Approach. *International Economic Journal*, 32(1), 53-65.
- Katırcıoğlu, S. T. (2010). International Tourism, Higher Education and Economic Growth: The Case of North Cyprus. *The World Economy*, 33(12), 1955-1972.
- Khalil, S., Kakar, M. K. ve Waliullah, (2007). Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 985-995.
- Kızılkaya, O. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisinin Bootstrap Nedensellik Testi ile İncelenmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (21), 218-227.

- Kızılkaya, O. Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.
- Kim, H. J., Chen, M. H. ve Jang, S. C. S. (2006). Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan. *Tourism Management*, 27(5), 925-933.
- Koyuncu, F. T. (2015). Turizm Gelirinin Türkiye’nin Makroekonomik Performansına Katkısı: Ekonometrik Bir Çözümleme. *Journal of International Social Research*, 8(38), 959-968.
- Koyuncu, O. (2020). Effects of Terrorism and Political Instability on Tourist Behavior: 2016 Conflicts in Turkey. *Central European Review of Economics and Management*, 4 (2), 21-40.
- Kreishan, F. M. M. (2010). Tourism and Economic Growth: The case of Jordan. *European Journal of Social Sciences*, 15(2), 229-234.
- Künü, S., Hopoğlu, S., Gürçam, S. Ö. ve Güneş, Ç. (2015). Turizm ve Bölgesel Kalkınma Arasındaki İlişki: Doğu Karadeniz Bölgesi Üzerine Bir İnceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 71-93.
- Lanza A. ve Pigliaru F. (2000). Why are Tourism Countries Small and Fast-Growing? A. Fossati ve G. Panella (Der.), *Tourism and Sustainable Economic Development* içinde Boston:Springer. <https://crenos.unica.it/crenos/sites/default/files/wp/99-6.pdf>
- Lee, C. C. ve Chang, C. P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels. *Tourism Management*, 29(1), 180-192.
- Lee, C. C. ve Chien, M. S. (2008). Structural Breaks, Tourism Development and Economic Growth: Evidence from Taiwan. *Mathematics and Computers in Simulation*, 77(4), 358-368.
- Leiper, N. (1979). The Framework of Tourism: Towards a Definition of Tourism, Tourist, and the Tourist Industry. *Annals of Tourism Research*, 4, 390-407.
- Levin, A., Lin, C. F. ve Chu, C. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1–24.
- Lorde, T., Francis, B. ve Drakes, L. (2011). Tourism Services Exports and Economic Growth in Barbados. *The International Trade Journal*, 25(2), 205-232.
- Mankiw, N.G. (2002). Macroeconomics. *Worth Publishers*, 5th edition.
- Matahir, H. ve Tang, C. F. (2017) Educational Tourism and Its Implications on Economic growth in Malaysia, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(11), 1110-1123.

- Min, C., Roh, T. S. ve Bak, S. (2016). Growth Effects of Leisure Tourism and the Level of Economic Development. *Applied Economics*, 48(1), 7-17.
- Mishra, P. K., Rout, H. B. ve Mohapatra, S. S. (2011). Causality between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India. *European Journal of Social Sciences*, 18(4), 518-527.
- Mohapatra, S. (2018). Investigating the Tourism and Economic Growth Linkage: A Panel Causality Analysis for the SAARC Countries. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(6), 573-583.
- Nissan, E., Galindo, M. A. ve Méndez, M. T. (2011). Relationship Between Tourism and Economic Growth. *The Service Industries Journal*, 31(10), 1567-1572.
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Özcan, C. (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46, 177-199.
- Öztürk, İ. ve Acaravcı, A. (2009). On the Causality between Tourism Growth and Economic Growth: Empirical Evidence from Turkey. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 5(25), 73-81.
- Pan, X. M. ve Dossou T. A. M. (2020). The Relationship Between Tourism and Sustainable Economic Growth in the Republic of Benin. *Current Issues in Tourism*, 23(7), 785-794.
- Panahi, H. Mamipour, S. ve Nazari, K. (2015). Tourism and Economic Growth: A Time-Varying Parameter Approach. *Anatolia*, 26(2), 173-185.
- Payne, J. E. ve Mervar, A. (2010). Research Note: The Tourism–Growth Nexus in Croatia. *Tourism Economics*, 16(4), 1089-1094.
- Pedroni, P. (2004). Panel Cointegration: Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to The PPP Hypothesis. *Econometric Theory*, 20, 597–625.
- Phiri, A. (2016). Tourism and Economic Growth in South Africa: Evidence from Linear and Nonlinear Cointegration Frameworks. *Managing Global Transitions*, 14(1), 31-53.
- Polat, E. ve Günay, S. (2012). Türkiye’de Turizm ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204-211.

- Proença, S. ve Soukiazis, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: A Case Study for Southern European Countries. *Tourism Economics*, 14(4), 791–806.
- Rivera, M. A. (2017). The Synergies Between Human Development, Economic Growth and Tourism Within a Developing Country: An Empirical Model for Ecuador. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6(3), 221-232.
- Roudi, S., Araslı, H. ve Akadiri, S. S. (2019). New Insights into an Old Issue – Examining the Influence of Tourism on Economic Growth: Evidence from Selected Small Island Developing States. *Current Issues in Tourism*, 22(11), 1280-1300.
- Salifou, C. K. ve Haq, I. (2017). Tourism, Globalization and Economic Growth: A Panel Cointegration Analysis for Selected West African States. *Current Issues in Tourism*, 20(6), 664-667.
- Samırkaş, M. ve Samırkaş, M. C. (2014). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 15(1), 63-76.
- Samimi, A. J., Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2011). Tourism and Economic Growth in Developing Countries: P-VAR Approach. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 10(1), 28-32.
- Savaş, B., Beşkaya, A. ve Şamiloğlu, F. (2010). Analyzing the Impact of International Tourism on Economic Growth in Turkey. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 121-136.
- Seetanah, B. (2011). Assessing the Dynamic Economic Impact of Tourism for Island Economies. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 291-308.
- Seghir, G. M., Mostéfa, B., Abbas, S. M. ve Zakarya, G. Y. (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1613-1623.
- Sequeira, T. N. ve Nunes, P. M. (2008). Does Tourism Influence Economic Growth? A Dynamic Panel Data Approach. *Applied Economics*, 40, 2431–2441.
- Sokhanvar, A., Çiftçioğlu, S. ve Javid, E. (2018). Another Look at Tourism-Economic Development Nexus. *Tourism Management Perspectives*, 26, 97-106.
- Solarin, S. A. (2018). Does Tourism-Led Growth Hypothesis Exist in Mauritius? Evidence from Disaggregated Tourism Markets. *Current Issues in Tourism*, 21(9), 964-969.
- Şahbaz, A. ve Mızırak, Z. (2017). Turizm Gelirleri ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32): 107-114.

- Şahin, B. E. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1980-2016). *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 239-253.
- Şahin, D. (2018). APEC Ülkelerinde Turizm, Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kalite İlişkisi: Panel Veri Analizi. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 32-44.
- Şen, A. Ve Şit, M. (2015). Turizm Gelirlerinin Türkiye Ekonomisindeki Rolü ve Önemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), 30-45.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2018). Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin OECD Üyesi Olan Akdeniz Ülkeleri İçin Analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 1123-1135.
- Tang, C. F. ve Abosedra, S. (2014). Small Sample Evidence on the Tourism-Led Growth Hypothesis in Lebanon. *Current Issues in Tourism*, 17(3), 234-246.
- Tang, C. F. ve Abosedra, S. (2016). Does Tourism Expansion Effectively Spur Economic Growth in Morocco and Tunisia? Evidence from Time Series and Panel Data. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 8(2), 127-145.
- Terzi, H. ve Pata U. K. (2016). Türkiye’nin İktisadi Büyümesinde Turizm Sektörünün Katkısı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 45-64.
- Timothy, N. (2014). Panel Cointegration Analysis with Xtpedroni. *Stata Journal* 14, 684-692.
- Topallı, N. (2015). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 7(14), 339-352.
- Toskay, T. (1983). Turizm Olayına Genel Yaklaşım. *Der Yayınları*, 3.basım, İstanbul.
- Tuğcu, C. T. (2014). Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A Panel Causality Analysis for the case of the Mediterranean Region. *Tourism Management*, 42, 207-212.
- TÜİK (2019). Ulusal Hesaplar Sistemi Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi – 12. *Türkiye İstatistik Kurumu*, Yayın No: 4568.
- Türkcan, B. (2015). 2000’li Yıllarda Türkiye için Turizm Yanlı Büyüme Hipotezinin Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 1-18.
- Türkcan, B. (2018). Türkiye’de İç Turizm Harcamaları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Efil Journal*, 1(1), 158-171.

- UN (2010). International Recommendations for Tourism Statistics. Series M No. 83/Rev.1. *United Nations Publication*, Sales No. E.08.XVII.28.
- Uysal, D., Erdoğan, S. ve Mucuk, M. (2004). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003). *SÜ İİBF Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(8), 162-170.
- Westerlund, J. (2005). New Simple Tests for Panel Cointegration. *Econometric Reviews*, 24(3), 297-316.
- WTTC (2020). Travel & Tourism Global Economic Impact & Trends 2020 – May 2020. *The World Travel & Tourism Council*.
- Yağcı, Ö. (2007). Turizm Ekonomisi. *Detay Yayıncılık*, 2.basım, Ankara.
- Yalçınkaya, Ö. ve Karabulut, K. (2017). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Dönemsel ve Yapısal Kırılmalı Bir Zaman Serisi Analizi (1965-2016). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1231-1248.
- Yamak, N., Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), 205-220.
- Yazdi, S. K. (2019) Structural Breaks, International Tourism Development and Economic Growth. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 1765-1776.
- Yazdi, S. K., Salehi, K. H. ve Soheilzad, M. (2017). The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Iran. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 15-26.
- Yenisu, E. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: VAR Analizi. *Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 16-37.
- Yıldırım, B. I. ve Şahin, D. (2018). Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Panel Nedensellik Testi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 73-83.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2004). Tourism and Economic Growth in Turkey. *Ekonomik Yaklaşım*, 15(52-53), 131-141.
- Zamira, Ö. (2018). Türk Cumhuriyetlerinde Turizm-İktisadi Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi. *Reforma*, 4(80), 35-44.

Zortuk, M. ve Yıldız, A. (2018). E-7 Ülkelerinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asimetrik Panel Nedensellik Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, 130-142.

EKLER

EK 1. BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI

Tablo 12: LLC panel birim kök testi sonuçları

Değişken	İstatistik	Düzy Veri		Birinci Fark	
		Sonuç	p-değeri	Sonuç	p-değeri
GSYH	Unadjusted t	-1.2731	---	-10.1959	---
	Adjusted t	-0.6609	0.2544	-5.3250	0.0000
Turizm Geliri	Unadjusted t	-4.2682	---	-12.5505	---
	Adjusted t	-2.3497	0.0094	-6.0188	0.0000
Ziyaretçi Sayısı	Unadjusted t	-2.0304	---	-11.9831	---
	Adjusted t	0.0210	0.5084	-5.2068	0.0000

Tablo 13: Fisher panel birim kök testi sonuçları

Değişken	İstatistik	Düzy Veri		Birinci Fark	
		Sonuç	p-değeri	Sonuç	p-değeri
GSYH	Inverse chi-squared	8.5145	0.9995	152.7434	0.0000
	Inverse normal	4.2886	1.0000	-9.2348	0.0000
	Inverse logit	4.5562	1.0000	-11.6044	0.0000
	Modified inv. chi-squared	-2.4248	0.9923	17.5761	0.0000
Turizm Geliri	Inverse chi-squared	13.9347	0.9739	226.6404	0.0000
	Inverse normal	2.0743	0.9810	-12.6770	0.0000
	Inverse logit	2.0643	0.9786	-17.4525	0.0000
	Modified inv. chi-squared	-1.6732	0.9529	27.8238	0.0000
Ziyaretçi Sayısı	Inverse chi-squared	36.9688	0.0752	283.6439	0.0000
	Inverse normal	1.4241	0.9228	-14.7013	0.0000
	Inverse logit	1.3542	0.9099	-21.8466	0.0000
	Modified inv. chi-squared	1.5211	0.0641	35.7288	0.0000

Tablo 14: HLM panel birim kök testi sonuçları

Değişken	İstatistik	Düzy Veri		Birinci Fark	
		Sonuç	p-değeri	Sonuç	p-değeri
GSYH	z	51.1489	0.0000	0.7653	0.2221
Turizm Geliri	z	45.0672	0.0000	0.0640	0.4745
Ziyaretçi Sayısı	z	44.8816	0.0000	1.6978	0.0448

Tablo 15: Breitung panel birim kök testi sonuçları

Değişken	İstatistik	Düzy Veri		Birinci Fark	
		Sonuç	p-değeri	Sonuç	p-değeri
GSYH	lambda	9.7153	1.0000	-6.9448	0.0000
Turizm Geliri	lambda	3.9421	1.0000	-5.0409	0.0000
Ziyaretçi Sayısı	lambda	4.7784	1.0000	-4.8523	0.0000

EK 2. ÜLKELER İÇİN PDOLS TESTİ SONUÇLARI

Tablo 16: Arjantin için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.389	11.91	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	2.388	10.65	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.544	8.173	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.617	6.557	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 17: Brezilya için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.339	17.93	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	3.125	17.07	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	1.259	8.142	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.615	4.013	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 18: Bulgaristan için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.511	2.743	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.281	4.201	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.418	25.07	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	2.189	15.86	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 19: Çin için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.921	12.34	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.208	6.556	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	1.496	24.45	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.539	6.791	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 20: Kolombiya için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.509	41.04	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.994	32.67	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.400	12.74	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	2.328	10.64	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 21: Endonezya için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.729	17.33	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.369	14.38	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.726	10.85	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.266	19.96	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 22: Malezya için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.409	6.239	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.723	8.606	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.617	4.854	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.047	7.67	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 23: Meksika için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.717	7.92	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	0.890	3.943	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.016	.05149	>0.1	İlişki yok
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.331	1.037	>0.1	İlişki yok

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 24: Peru için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.529	70.24	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.807	18.63	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.528	87.28	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.717	22.84	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 25: Rusya için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.715	12.69	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.228	17.44	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.615	13.98	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.886	4.394	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 26: Güney Afrika için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.356	12.95	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	2.494	34.12	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	1.274	8.992	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.758	11.91	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 27: Tayland için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.413	12.99	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	1.796	5.327	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.452	10.82	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	1.442	2.791	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.

Tablo 28: Türkiye için PDOLS testi sonuçları

İlişki	Katsayı	t-istatistiği*	p-değeri	Sonuç
Turizm Geliri → GSYH	0.587	15.21	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Turizm Geliri	0.699	3.873	<0.01	Pozitif ilişki var
Ziyaretçi Sayısı → GSYH	0.720	9.218	<0.01	Pozitif ilişki var
GSYH → Ziyaretçi Sayısı	0.795	5.915	<0.01	Pozitif ilişki var

* Kritik t değerleri 0.01 anlamlılık düzeyi için 2.58 olarak belirlenmiştir.